

VONDEL VERDRONK



Wie vandaag door het Vondelpark in Amsterdam wandelt, krijgt een ander beeld dan vier jaar geleden. Het park, ontworpen door vader en zoon Zocher, is in 1864 verdiept aangelegd ten opzichte van de omringende bebouwing. Tot voor kort ondervond het veel overlast van water dat er uit de omgeving in stroomde. Bovendien verzakte het gestaag. Herstelmaatregelen waren hard nodig om te voorkomen dat het park weer een moeras werd, zoals het gebied voor 1864 deels was. Die voorzieningen werden getroffen. Een plattegrond uit 1896 werd als uitgangspunt genomen voor herstel en reconstructie van de watergangen, de zichtlijnen en het padenstelsel. Latere waardevolle toevoegingen zoals het rosarium zijn gehandhaafd. Het Vondelmonument, het theehuis en het Filmmuseum zijn hersteld, de Van Eeghenfontein is gereconstrueerd en hetzelfde staat te gebeuren met de Stedenmaagd aan de ingang aan de Stadhouderskade.

Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is subsidie verleend voor de restauratie van de bouwwerken. Een bijdrage voor het herstel van het groen was nog niet mogelijk. In de modernisering van de monumentenzorg zou dat wel mogelijk kunnen worden. Neem even de tijd om door het Vondelpark te lopen. Ervaar het park in zijn hernieuwde glorie. Bedenk dat achter de schermen en onder de grond heel wat technische hoogstandjes zijn uitgevoerd om ervoor te zorgen dat het park ook in de toekomst droog genoeg blijft. ■

ELINE JÖRG is consultant uitvoering Monumentenwet voor Amsterdam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.jorg@cultureelerfgoed.nl. Deze historische foto bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De hoofdingang van het Vondelpark aan de Stadhouderskade, in 1914, met de Stedenmaagd



Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap



MONUMENTENZORG vernieuwd

1
WINTER
2010



VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 16 | Bijzondere tegelkamer gerestaureerd
- 18 | Kijk! De Drommedaris in Enkhuizen
- 20 | Jan Duikers Openluchtschool
- 23 | Drie Dingen
- 24 | De erfenis van Belvedere
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 veldarcheologen
- 30 | Bonte knaagkevers
- 33 | Sint-Jozefziekenhuis Deventer nieuwe functie
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde De gieterij op het Stork-terrein in Hengelo is getransformeerd tot ROC
Zie pagina 4.

De wind der verandering

4 | **De modernisering**
Er gaat veel veranderen in de monumentenzorg, de komende jaren. Veel tegelijk. Vijf ingewijden vertellen er meer over.

10 | **Een vergeten gebied**
Bij ingrepen in het Amsterdamse stadsrand-gebied de Brettenzone zal een innovatieve biografie worden ingezet.

14 | **Wat doet een paal?**
Een heipaal dwars door een archeologische vindplaats, hoeveel maakt die precies kapot? De Rijksdienst heeft het onderzocht.

26 | **Laatste strokartonfabriek gered**
Het lot van de strokartonindustrie in Groningen was dramatisch. Alleen de fabriek Toekomst II werd van de sloop gered.

Het afgelopen jaar was een jaar van verandering voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het was een jaar waarin we onszelf opnieuw uitgevonden leken te hebben, met een nieuwe naam, een nieuwe huisstijl, een nieuwe huisvesting en een vernieuwde manier van werken.

Het komende jaar waait die wind der verandering veel breder over de velden van de monumentenzorg. De Tweede Kamer heeft in november ingestemd met plannen om de monumentenzorg stevig te moderniseren. De Rijksdienst zal 2010 benutten om de weg die de monumentenzorg bewandelt van nieuw plaveisel te voorzien. De Monumentenwet gaan we klaarmaken voor het nieuwe tijdperk, net als de *Wet ruimtelijke ordening*. We vereenvoudigen de instandhoudingsregeling. En we werken samen met LNV en VROM aan een bijbehorende structuurvisie voor de cultuurhistorie van Nederland. Als u omslaat, leest u veel meer over de modernisering van de monumentenzorg.

Van die weg waar de wind der verandering over blaast, bestaat ook een letterlijk voorbeeld: de weg die vanonder de Haarlemmerpoort in Amsterdam richting Haarlem leidt. In dat hele historische gebied, dwars door de stadsrand, langs de eerste trekvaart van de Republiek, gaat de komende tijd van alles gebeuren. Om ervoor te zorgen dat hier bij al die veranderingen de cultuurhistorisch interessante aspecten niet omver geblazen worden, bundelt de Rijksdienst in samenwerking met het Stadsarchief Amsterdam specialistische kennis tot een landschapsbiografie. Die zal inspirerend werken als straks langs de vaart de schop de grond in gaat. Veel meer steden zullen de komende decennia hun stadsranden aanpassen. Met dergelijk onderzoek bereidt de Rijksdienst zich voor op de majeure ontwikkelingen in onze maatschappij die de komende decennia plaats zullen vinden. Een paar pagina's verder kunt u meer lezen over dit goede voorbeeld van de modernisering. We spreken dan over een monumentenzorg met een wijde blik op de omgeving. En met de wind in de rug.

CEES VAN 'T VEEN
directeur



KUNST OP WRAKKEN

Tegenwoordig verrijen boven op zes vindplaatsen van scheepswrakken rond Almere kunstwerken. Op 9 oktober werd het laatste kunstwerk onthuld. Dit verwijst naar de spanten van een schip. 'De kwetsbaarheid van het geconserveerde wrak onder de grond is vertaald in een stalen beeld, met open vormen, die reiken naar de hemel', aldus kunstenaar Ellen Palsgraaf. Het betreft hier het wrak van een houten vrachtscheepje uit de achttiende eeuw. Het was geladen met turf. Dit initiatief om de belevingswaarde van scheepswrakken rond Almere te vergroten is in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontstaan.



Het beeld van Ellen Palsgraaf

ROMEINSE BRUG WINT YM VAN DER WERFF-PRIJS

De Ym van der Werff-prijs 2009 voor archeologische monumentenzorg is op 12 november gewonnen door de Werkgroep Romeinse Beekbrug in het Limburgse Tungleoy. Aan de prijs is een geldbedrag van € 4000,- verbonden. De jury kende ook een eervolle vermelding toe aan de reconstructie van de ringwalburg in het Zeeuwse Burgh, door Staatsbosbeheer. Beide reconstructies laten zien hoe archeologie zichtbaar gemaakt kan worden in een veranderende omgeving. De tweejaarlijkse Ym van der Werff-prijs wordt uitgereikt door Erfgoed Nederland in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De prijs is genoemd naar Ymenus van der Werff († 1993), een onvermoeibaar pleitbezorger van de archeologie en de monumentenzorg.



WABO UITGESTELD

De invoering van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo) is een halfjaar uitgesteld. De beoogde invoeringsdatum 1 januari 2010 is niet gehaald, omdat het wetgevingstraject en de ICT-voorziening ('Omgevingsloket online') niet tijdig konden worden afgerond. De inwerkingtreding is voorzien op 1 juli 2010. Het uitstel betekent meer voorbereidingstijd voor alle betrokkenen. Meer informatie: <http://omgevingsvergunning.vrom.nl>.

PERSONELE VERSCHUIVING BIJ DE RIJKSDIENST

Sinds 15 november is Jolie Kalmijn consulent uitvoering Monumentenwet voor Limburg. Hiervoor was haar werkgebied Zuid-Holland.



PORTIERSGEBOUW DRU GETRANSFORMEERD

Woensdag 28 oktober is de DRUfabriek officieel geopend. Het portiersgebouw van de voormalige ijzergieterij Diepenbroek & Reigers te Ulf (DRU) is daarmee in gebruik genomen als bibliotheek, kunstgalerie, VVV-kantoor, theaterzaal, poppodium, grand café en muziekschool. De industriële uitstraling van de negentiende-eeuwse fabriek is zowel buiten als binnen goed voelbaar en gaat prachtig samen met de nieuwe toevoegingen in beton, zink en cortenstaal. Het is het eerste gebouw op het terrein van de ijzergieterij waarvan de herbesteding is voltooid. Kijk voor het programma op www.dru-fabriek.nl.

MOOIER LANDSCHAP

Om de betrokkenheid van de Nederlanders bij het landschap te vergroten, zijn de ministeries van LNV en VROM, de provincies en maatschappelijke partijen in 2009 een driejarige campagne gestart. Dit onder het motto *Een mooier landschap, maak het mee*. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed neemt deel. Centraal staat een website, met nieuws over landschap en een activiteitenkalender: www.mooierlandschap.nl.



DATABANK WEDEROPBOUW ONLINE

De Rijksdienst deed de afgelopen jaren onderzoek naar de architectuur en stedenbouw uit de wederopbouwperiode. De Wederopbouwdatabank vormde het inventarisatie-instrument bij dat onderzoek. Hij bevat de gegevens van de onderzochte gebouwen uit de periode 1940-1965 en incidenteel ook van latere jaren. Na een aanpassing in de rijksstijl is deze weer online: www.wederopbouwdatabank.nl. Door het ontsluiten via internet wil de Rijksdienst laten zien welke bouwwerken tot nu toe onderzocht zijn. Bovendien biedt de site de mogelijkheid aan iedereen om gegevens te wijzigen en informatie en afbeeldingen toe te voegen. Zo ontstaat een goed overzicht van de architectuur uit deze periode. Dit draagt bij aan een weloverwogen selectie van te beschermen bouwwerken.



NIEUW! PLATFORM AGRARISCH ERFGOED

Op vrijdag 5 februari zal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het eerste Platform Agrarisch Erfgoed plaatsvinden. Boerderijenstichtingen, architecten, ambtenaren, onderzoekers, bouwhistorici en andere geïnteresseerden in de landelijke bouwkunst zijn van harte welkom. Twee maal per jaar zal het platform georganiseerd worden, in samenwerking met de gezamenlijke boerderijenstichtingen en Boerderij & Landschap. Zie voor het programma www.cultureelerfgoed.nl. Zelf een voordracht houden? Neem dan contact op met Judith Toebast, specialist landelijke bouwkunst, j.toebast@cultureelerfgoed.nl.



SAMENWERKING RING EN RIJKSDIENST GEFORMALISEERD

Om hun relatie te formaliseren hebben de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Stichting Ring op 9 december een samenwerkingsovereenkomst ondertekend. Ring is het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, oftewel boomtjidskunde. Aan de hand van de jaarringen in erfgoed dat gemaakt is van hout kan het centrum herkomst en datering van dat erfgoed bepalen. Ring is in 1993 door de Rijksdienst opgericht en maakt gebruik van het dendrochronologische laboratorium van de dienst. De overeenkomst houdt in dat Ring apparatuur, gegevens en capaciteit levert aan onderzoek van de Rijksdienst en dat de dienst als tegenprestatie onderdak biedt aan Ring. ■

belangrijk deel van je kosten halen door de meerwaarde van het pand. Maar een watertoren of een kerk die leeg komt te staan, daar zit vaak geen economische drager onder.’

Faalde de monumentenzorg daar voorheen?

Jan de Jong: ‘Gedurende het proces om zo’n gebouw te herontwikkelen voelt niemand zich verantwoordelijk voor het onderhoud ervan. In die acht, negen jaar dat de plannen fijn geslepen worden, glijdt zo’n gebouw langzaam uit je vingers. Dan raak je veel oorspronkelijk bouw materiaal kwijt. We richten ons dus voortaan beter op het conserveren van de toestand waarin het gebouw leeg komt te staan, zodat het die periode beter overleeft.’

Waarom moeten we moderniseren?

Jos Bazelmans: ‘De modernisering moet je in een langetermijn-perspectief plaatsen om haar goed te kunnen begrijpen. Onze monumentenzorg is in de negentiende eeuw ontstaan en is een succes geworden. Toch is het nu tijd geworden om een nieuwe fase in te gaan. Monumentenzorg begon met de noodkreet van Victor de Stuers dat het erfgoed vogelvrij was. Tegenwoordig wordt door iedereen erkend dat erfgoed iets is waar je zorg aan moet besteden. Dat is gelukt. We moeten nu moderniseren, omdat we werken in een volstrekt andere maatschappelijke en ruimtelijk-economische context dan die waarin de monumentenzorg ontstaan is. Tegenwoordig heeft erfgoed niet alleen een historisch belang, maar ook een economisch belang. En het wordt gezien als een basis voor een creatieve vormgeving van onze ruimte. Erfgoedbehoud komt niet alleen voort uit een waardering voor het verleden, maar ook uit de behoefte de toekomst een verleden te geven.’

Waarom is het nodig om de monumentenzorg zo grootschalig aan te pakken?

Jan de Jong: ‘In de jaren zestig hebben we veel belangrijke historische gebouwen aangewezen als rijksmonument om ze te behouden voor de ondergang. Dat gebeurde ook via beschermde stads- en dorpsgezichten. In de tijd van de wederopbouw golden heel andere stedenbouwkundige principes dan tegenwoordig. Het was echt slopen. Binnensteden moesten kantoorruimtes worden. Later is er ook bij grote infrastructurele ingrepen via milieu-effectrapportages op cultuurhistorie gelet. Bij die stads- en dorpskernen en bij die infrastructurele lijntjes in het landschap moesten we dus op de cultuurhistorie letten. En in de rest van het land was dat facultatief. Maar Nederland is één groot aangeharkt landje. Overal zitten tekenen uit het verleden. Je moet altijd kijken of die cultuurhistorische waarden wel of niet belangrijk zijn. Je kunt ze niet allemaal beschermen. Maar je moet er wel altijd over nadenken hoe je ermee omgaat. Die slag maken we nu door de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening vast te pinnen. Dat is de volgende stap die we als monumentensector moeten zetten.’

Wat was er nou niet zo geslaagd in de monumentenzorg?

Jos Bazelmans: ‘De klassieke monumentenzorg doet een sterk beroep op de wet. Het Rijk wordt pas heel laat speler bij het wijzigen van een monument. Als de eigenaar van een monument iets wil veranderen aan het monument, dan is hij al met een architect bezig, waarschijnlijk ook al met de aannemers, en met de banken om de financiering rond te krijgen. Na al die stappen komt hij pas bij de gemeente voor de vergunning en bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor een advies. Zo wordt de overheid gedwongen om een positie van hindermacht in te nemen. Want dit is controle, terwijl het plan al voor een groot deel vorm is gegeven. Het is zeggen of iets mag of niet mag. Dat is per definitie een vervelende rol. De essentie is dat wij nu veel eerder in dat proces proberen in te haken.’

Jan van de Voorde: ‘Wij hebben in de afgelopen jaren veel gedaan aan de bestrijding van de achterstand in restauratie. In regelingen hebben we dat zo dichtgetimmerd dat we niet allerlei bezwaren over ons heen kregen. We zijn daarom vooral met harde financiële criteria gaan werken. Je restaureert daar een hoop mee, maar technische noodzaak, nieuwe functies van monumenten en het effect op de omgeving wogen daar niet in mee. Straks wel.’ »

De modernisering van de monumentenzorg

Structureler, BREDER, EENVOUDIGER

‘Het is een mentaliteitsverandering die al enige tijd aan de gang is’

De gieterij op het Stork-terrein in Hengelo is getransformeerd tot ROC

Er gaat veel veranderen in de monumentenzorg, de komende jaren. Veel tegelijk. In november stemde de Tweede Kamer in met deze moderniseringsplannen. Vijf ingewijden vertellen er meer over. DIRK SNOODIJK

Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed komen vier leden van het managementteam aan het woord. Naast directeur Cees van 't Veen zijn dat hoofd Kennis Jos Bazelmans, hoofd Advies & Wettelijke Taken Jan van de Voorde, en hoofd Kennisuitwisseling Dirk Houtgraaf. De vijfde is Jan de Jong. Hij is vanuit het Ministerie van Cultuur projectleider voor de modernisering van de monumentenzorg.

Wat houdt de modernisering van de monumentenzorg in?

Cees van 't Veen: ‘De modernisering is een nieuwe manier van denken, een andere manier van met elkaar omgaan. Het is een mentaliteitsverandering die al enige tijd aan de gang is. Het is een beweging van beperking naar ontwikkeling. Die weg die we al zijn ingeslagen, dat is de emancipatie en de democratisering van het culturele erfgoed. In de afwegingen die gemaakt moeten worden om Nederland verder in te richten wordt cultuurhistorie een van de bepalende factoren, naast economische effecten, veiligheid, sociale en andere aspecten. Voorheen werd cultuurhistorie nauwelijks genoemd. Dat is de emancipatie. De democratisering van het erfgoed houdt in dat meer inwoners van Nederland meer en eerder mee zullen doen in het bepalen van de toekomst van de gebouwde omgeving en de ontwikkeling van hun leefgebied.’

Dirk Houtgraaf: ‘De manier waarop er naar de monumentenzorg wordt gekeken wordt gewijzigd. Het is een bekrachtiging van aspecten uit de lopende praktijk. Dat wordt nu duidelijk uitgesproken. Vooral de efficiëntie en de samenwerking

krijgen meer nadruk. We gaan het speelbord verbeteren waarop alle spelers in de monumentenzorg opereren.’

Wat gaat er concreet gebeuren?

Jan van de Voorde: ‘Het gaat om drie grote veranderingen. De belangrijkste is dat cultuurhistorische belangen moeten worden meegewogen in de ruimtelijke ordening. Dat is een nieuwe manier van werken, omdat er dan veel meer op gebieden gericht zal worden gewerkt. De tweede verandering gaat over stevigere en eenvoudigere regels, met directe gevolgen voor de Monumentenwet en voor subsidies. Ten slotte is het herbestemmen van monumenten die hun functie verliezen belangrijk. Herbestemming krijgt vanaf nu meer prioriteit in vergelijking met monumenten die ook aangepakt moeten worden, maar die hun functie wel behouden. Als we oude gebouwen en gebieden herbestemmen, krijg je een minder grote aanslag op het resterende landschap.’

Jan de Jong: ‘We gaan ons meer richten op het herontwikkelen van moeilijke monumenten, zoals industriële en kerkelijke gebouwen.’

Moeilijke monumenten?

Jan de Jong: ‘Ja, een huis is simpel. Dat is exploitabel, daar zit een economische grondslag onder, dat heeft een WOZ-waarde. Dat is een vrij helder probleem als je moet restaureren. Daar zijn regelingen voor en uit de exploitatie kun je een

» Was cultureel erfgoed niet al een bepalende factor in de inrichting van het land?

Cees van 't Veen: ‘Nee, dat was te impliciet. Cultuurhistorie werd onvoldoende naar voren gebracht. En dan vaak nog pas aan het eind. Dan stak de Rijksdienst nog een vingertje op: “Pas op, bescherm ons erfgoed!” Maar dan waren we vaak al te laat.’

Wordt deze modernisering een abrupte overgang?

Jan de Jong: ‘Zeker niet. Er is heel veel goeds gebeurd de afgelopen jaren. Aparte bouwwerken beschermen was het maximaal haalbare. Dat is ook met veel enthousiasme, kennis en inzet gebeurd. De historische binnensteden bijvoorbeeld zijn tegenwoordig economische dragers voor toeristische activiteiten.’

Hoe wordt cultuurhistorie een hard in plaats van een zacht argument?

Jan de Jong: ‘Dat gaan we nu regelen door cultuurhistorie in het *Besluit ruimtelijke ordening* als afwegingsfactor te noemen. Nu staan in dat besluit dertien onderwerpen genoemd waar je rekening mee moet houden, zoals de natuur, maar cultuurhistorie staat daar nog niet bij. Cultuurhistorie wordt dus een verplichte afwegingsfactor in bestemmingsplannen.’
Cees van 't Veen: ‘Met handreikingen zullen we gemeenten en anderen methodisch en juridisch helpen dat goed te kunnen doen.’

Waarom is het beter voor de historische bouwwerken zelf om naar het omringende gebied te kijken?

Jan de Jong: ‘Ook over hun omgeving hebben we straks iets te zeggen. Molens bijvoorbeeld hebben windtoevoer nodig. Nu is het toeval of de vrije ruimte die daarvoor nodig is wel of niet in een bestemmingsplan zit. Straks moet de gemeente rekening houden met de open omgeving die een molen nodig heeft. Dat geldt ook voor zichtlijnen op gebouwen. Je kunt straks geen mislukte nieuwbouw meer naast een mooie oude boerderij plaatsen. Door de uitbreiding van de cultuurhistorische afweging in de ruimtelijke ordening zullen dergelijke uitwassen minder worden.’

Is herbestemming iets nieuws?

Jos Bazelmans: ‘Nee, herbestemming is altijd een van de belangrijkste opgaven in de monumentenzorg geweest. Daar hebben we een prachtige traditie in. Het is een vertekening van de werkelijkheid dat de vernieuwing op dat vlak vanuit het Projectbureau Belvedere zou komen en vanuit spraakmakende architecten. Alsof wij een conservatieve kracht zouden zijn die herbestemming niet op het netvlies zou hebben. Dat is onzin. Wij zijn daar als dienst dagelijks bij betrokken. En dat gaan we intensiveren.’
Jan van de Voorde: ‘Als Rijksdienst zijn wij er altijd al mee bezig geweest, maar dat het voorrang krijgt, dat is wel nieuw. De komende tijd kijken we eerst naar de gebouwen, complexen en gebieden die herbestemming nodig hebben.’

Ook het herbestemmen van die moeilijke monumenten gebeurt toch al jaren?

Jan de Jong: ‘Er zijn inderdaad allang bewegingen in gang gezet. Maar die sluiten niet goed genoeg op elkaar aan. De wetten volgen die ontwikkelingen niet meer. De kern van de *Monumentenwet* stamt al uit het begin van de vorige eeuw. Het denken over de ruimtelijke kwaliteit is veranderd. Dus op een gegeven moment moet je je systeem aanpassen aan de ontwikkelingen. Dat noemen we de modernisering. Het is dus niet zo dat we nu met zijn allen een kwartslag draaien en linksaf gaan marcheren.’

Restaureren ging toch altijd al vaak gepaard met een nieuwe functie geven aan een gebouw of een gebied?

Jan van de Voorde: ‘Niet altijd. De kerkrestauraties in de afgelopen decennia waren bijna allemaal gericht op het behoud van de huidige functie. Of het restaureren van een molen. Daarbij werd ook meestal niet gedacht aan een herbestemming. Het gaat er nu om met sloop en leegstand bedreigde monumenten een nieuwe functie te geven. Dan hebben we het over industrieel en religieus erfgoed. Denk

bij dat laatste vooral aan kloosters. Maar ook postkantoren komen in snel tempo op ons af.’

Wat gebeurt er als een terrein een nieuwe functie krijgt?

Jan van de Voorde: ‘Als een industrieel complex helemaal geïsoleerd ligt, en je wilt het herbestemmen, dan moet je wel kijken wat dat in zijn omgeving betekent. In de voormalige strokartonfabriek de Toekomst in Midwolda creëert de gemeente nu functies die nut hebben voor de directe omgeving. En Ulft geeft aan de fabriek de DRU momenteel allerlei culturele functies waarin verbinding wordt gezocht met de bewoning in de directe omgeving. Kloosters liggen ook vaak op wat afgelegen plekken. Voor dit soort plaatsen is het herbestemmen veel moeilijker dan voor een kerk midden in Amsterdam. Het is beter om dit soort plekken een nieuwe functie te geven met een goede restauratie, dan land dat nu nog leeg en open ligt – misschien wel interessant cultuurlandschap – aan te tasten om nieuwbouw te creëren. Bij herbestemming snijdt het mes aan twee kanten.’

Welke rol speelt de Rijksdienst bij herbestemmingen?

Cees van 't Veen: ‘Herbestemmingen zijn vaak zeer complexe processen. Veel partijen zijn daarbij betrokken, met verschillende belangen. Die moeten op een goede manier aan tafel zitten. Daar kunnen wij in voorkomende gevallen een regisserende taak in vervullen.’

Jan van de Voorde: ‘Die herbestemmingen zullen alleen plaatsvinden als er een goed haalbaarheidsonderzoek is uitgevoerd. De Rijksdienst gaat dat stimuleren. Wij maken in nauwe samenwerking met anderen een kennisbank voor soortgelijke bouwwerken, vol ideeën. Als wij aan de hand van goede voorbeelden gemeenten en projectontwikkelaars kunnen overtuigen om iets met leegstaande gebouwen en complexen te gaan doen, dan is dat prachtig.’

Jan de Jong: ‘Naast het wind- en waterdicht houden van een gebouw zullen we die haalbaarheidsstudies financieel ondersteunen. En we zorgen ervoor dat er restauratiebudgetten zijn.’

Hoe wordt de kennis in de monumentenzorg beter toegankelijk gemaakt?

Dirk Houtgraaf: ‘Beslissingen over een monument vragen om kennis van zaken. Daarom werken we aan de verbetering van de

infrastructuur voor kennis, via internet. Dossiers en beschikkingen worden makkelijker raadpleegbaar. De Rijksdienst verbindt, verenigt de spelers. Kennis is de olie die de machine beter laat lopen.’

Jan van de Voorde: ‘Als je de informatie op een plezierige manier toegankelijk maakt, dan betrek je mensen bij het erfgoed. Een gigantisch aantal mensen is lid van een historische vereniging. Als je die groep nog kunt uitbreiden door de informatie toegankelijker te maken, dan zorgt dat voor meer draagvlak voor het behoud van het erfgoed.’

Hoe vindt de democratisering plaats?

Jan de Jong: ‘Als je alles sloopt en er nieuwbouw neerzet, dan heb je een probleem, want mensen hebben tegenwoordig meer emotie en binding met hun omgeving. Hoe sla je nou een brug tussen die binding en het feit dat het bouwwerk geen monument hoeft te zijn? Dat is een architectuurhistorisch oordeel. Het oordeel van omwonenden kan anders zijn: mijn opa heeft in deze fabriek gewerkt! Hoe koppel je die emotie aan de herontwikkeling van historische gebouwen?’
Cees van 't Veen: ‘Als er nagedacht wordt over de ontwikkeling van de ruimte is het goed dat de overheid daar de bewoners in de omgeving bij betreft. Het is tenslotte hun domein. Zij identificeren zich met hun gebied. Zij ontfenen er vaak hun identiteit aan. Dus daar moet je goed naar luisteren.’

Wat gaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed anders doen?

Jan van de Voorde: ‘De dienst is al veel meer dan voorheen in gesprek met andere organisaties die ook kwaliteit in huis hebben. Met architecten, met aannemers, met stichtingen en binnenkort ook met woningcorporaties. Wij zoeken ze meer op. Sinds vorig jaar geven wij minder adviezen op lichte ingrepen. Wij hebben



Oud naast nieuw

nu meer overleg en laten ons zien bij de zwaardere gevallen. Dat blijft zo in de modernisering.

De Rijksdienst zal bovendien meer aan de voorkant van trajecten worden ingezet. Onze consulenten, de bouwkundigen, de waardestellers, de stedenbouwkundigen, zullen meer samenwerken in de integraliteit van regionale opgaven. Zij zullen meer aan de basis van herbestemmingen gaan meepraten. Zeker omdat wij vanuit het Rijk met stimuleringsbijdragen haalbaarheidsonderzoeken mogelijk gaan maken. We hebben al goede voorbeelden. Van het begin af aan hebben we meegesproken over de herbestemming van bijvoorbeeld Strijp S, Radio Kootwijk en de ENKA-fabriek. Dat zijn relatief recente voorbeelden, maar het is niet nieuw. Meer dan tien jaar geleden spraken we bijvoorbeeld ook al over de herbestemming van het Van Nelle-complex.’

Cees van 't Veen: ‘Wij gaan eerder aanschuiven aan meer en andere tafels. Deze modernisering vraagt van ons een nieuwe houding. De kennis die wij hebben over de cultuurhistorie brengen wij met overtuigingskracht in bij de vormgeving van de ruimte. Dat kan bij de vormgevers een heel inspirerende werking hebben. Zo verschuilen wij ons niet achter wetten en regels, van dit mag niet en dit moet u wel doen. Wij laden onze regelende en wettelijke taken meer met inspiratie.’

Maar de Rijksdienst spreekt toch al jaren in een vroeg stadium in trajecten mee?

Jan van de Voorde: ‘Bij restauraties wel, maar bij herbestemmingen minder. Met behulp van de provincies kunnen we meer bespreekbaar maken en daar onze rol in benoemen. Provincies moeten daar hun verantwoordelijkheid in nemen.

Zij moeten speerpunten aanwijzen in hun regionale industriële en religieuze erfgoed. De provincie moet sturend worden in zo’n gebiedsgerichte aanpak. De Rijksdienst kan de provincie helpen sturen. Dat is echt nieuw.’

En gemeenten?

Cees van 't Veen: ‘De primaire verantwoordelijkheid voor ons erfgoed ligt bij de eigenaren en de gemeenten. Het Rijk heeft beperkte macht. Wij wijzen rijksmonumenten aan en kennen subsidies toe. De achilleshiel van deze nieuwe manier van denken is de gemeente.’

Jan van de Voorde: ‘De Rijksdienst moet zich niet te veel vastpinnen op het uitvoeren van wetten en regelingen. We moeten de gemeenten stimuleren om de monumentenzorg zelf op te pakken. Dat is een ontzettend lastige opgave, omdat de gemeenten straks worden gesnoeid in de uitkeringen van het gemeentefonds. Als een gemeentelijke bestuurder hier geen echte verantwoordelijkheid in voelt, dan moet de Rijksdienst daar iets aan doen. Elk jaar zullen we enkele gemeenten laten zien hoe ze de kennis en informatie van de Rijksdienst kunnen benutten.’
Cees van 't Veen: ‘Ik zou meer willen samenwerken met de provincies en vooral met de gemeenten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan als nationaal kennisinstituut goed lokaal de kennis en inspiratie aanreiken. Zo vlak bij de inwoners creëren we het optimale draagvlak voor het onroerende erfgoed. Het is van belang dat de inwoners bekend zijn met de cultuurhistorische waarden van hun omgeving en dat zij zich realiseren wat daar de betekenis van is. Het is belangrijk dat ze hun verleden kunnen en willen respecteren en dat ze het mee willen geven aan toekomstige generaties.’ »

» *Jos Bazelmans*: ‘Veel mensen denken over monumentenzorg als iets wat de staat moet organiseren. Dat is slechts zo op het moment dat iets bedreigd wordt en anderen het nog niet zien. Geredeneerd vanuit het idee dat de klassieke monumentenzorg een succes is, is het Rijk erin geslaagd de zorg voor een groot deel van de monumenten bij anderen te beleggen. De combinatie van eigenaren en gemeenten is een succes. Dat is onvergelijkbaar met vijftig jaar geleden. De modernisering van de monumentenzorg zet nog een stap verder in dat proces. Het Rijk streeft er naar dat de mensen die het dichtst staan bij een monument er goed voor zullen zorgen.’

Jan de Jong: ‘Er zijn signalen dat een aantal gemeenten te weinig mankracht of kennis heeft om goede monumentenzorg te bedrijven. Ze zijn hartstikke gemotiveerd en enthousiast. Daar ligt het niet aan. Maar we zullen onderzoeken welke gereedschappen we kleinere monumentengemeenten moeten geven om hun werk beter te kunnen doen.’

Jan van de Voorde: ‘We moeten de kennis en capaciteit bij gemeenten en provincies op peil krijgen. Kleinere gemeenten kunnen gaan samenwerken op zoek naar kwaliteit in hun gemeentelijke staf en monumentencommissies.’

Wat gaat er steviger worden aan de regels?

Jan van de Voorde: ‘De cultuurhistorie krijgt een stevige plek in de *Wet ruimtelijke ordening*. Nu hebben we in de *Monumentenwet* de aanwijzing van beschermde gezichten. Die hebben nu wel al via de *Wet ruimtelijke ordening* tot gevolg dat in bestemmingsplannen de cultuurhistorie wordt meegenomen. Maar het echte wegen van cultuurhistorie laten we zo te veel over aan de discussie op gemeentelijk niveau. Het is beter als je ook op landelijk en regionaal niveau een structuurvisie hebt op de belangrijkste zaken, waar de gemeenten dan rekening mee moeten houden.’

Beschermde gezichten zijn toch een succes?

Jan van de Voorde: ‘De aanwijzing en de erkenning voor de gezichten waren inderdaad een succes. Maar wat er na de aanwijzing mee gebeurde, was altijd uiterst onzeker. Als rijksoverheid hebben we nooit gestimuleerd dat een gemeente

daadwerkelijk iets met een gezicht kon doen. Er stond bijvoorbeeld geen premie op het maken van beeldkwaliteitsplannen, waardoor een stimulans ontbrak.’

En wat gaat er eenvoudiger worden aan de regels?

Jan de Jong: ‘Omdat monumentenzorg die plek in de ruimtelijke ordening krijgt, kunnen we het Rijk, de Rijksdienst en alle andere organisaties een andere positie geven, een positie die gebaseerd is op vertrouwen. Sinds de jaren zestig opereerde de monumentenzorg door de situatie toen vanuit een wantrouwende houding. Dat is allang veranderd, maar die slag maken van wantrouwen naar vertrouwen krijgt in de huidige modernisering definitief vorm.’

Jos Bazelmans: ‘Het is de bedoeling om te omschrijven waar je geen monumentenvergunning meer voor hoeft aan te vragen.’

Jan van de Voorde: ‘De vereenvoudiging gaat met name in de subsidieregeling gebeuren. Eigenaren van monumenten, maar ook onze dienst, gaan momenteel gebukt onder administratieve lasten bij subsidieaanvragen. We hebben nu drie jaar ervaring opgedaan met het *Besluit rijkssubsidiering instandhouding monumenten* vanuit een blanco situatie. Toen is de subsidieregeling weer gecentraliseerd. Daarvoor was zij gedecentraliseerd. Dat had als gevolg dat er veel versnipperde budgetten bij provincies en gemeenten lagen. Dat heeft vaak niet goed gewerkt. Veel restauraties zijn toen niet afgemaakt. Vanaf 2000 hebben we die met zogenoemd incidenteel geld op streek geholpen. We hebben toen een grote slag geslagen.

Nu willen we via een eenvoudige regeling stimuleren dat een eigenaar zes jaar vooruitkijkt bij het onderhouden van zijn pand. Je moet de verantwoordelijkheid bij de eigenaar neerleggen. Die moet zorgen dat hij kwaliteit inhuilt bij het maken en uitvoeren van een instandhoudingsplan. En het Rijk moet dat stimuleren met subsidies. En als het enigszins kan niet met al te veel strikte regels, als we de borging van de kwaliteit maar kunnen regelen.’

Hoe gaat het Rijk dat doen?

Jos Bazelmans: ‘Behalve de gemeente en de eigenaar staan de ambachtslieden die de restauraties uitvoeren en het onderhoud plegen het dichtst bij de monumenten

zelf. Het Rijk moet ervoor zorgen dat zij zich collectief voor kwaliteit verantwoordelijk voelen. Via een systeem van kwaliteitszorg. We beginnen daarin niet met een tabula rasa. Al twintig jaar geleden zijn de architecten met een erkenningsregeling begonnen. Het belangrijkste dat wij willen bereiken is dat de erkenningsregelingen bij de verschillende ambachten in de hele keten in samenhang functioneren. De branches zelf bepalen hun normen vanuit de restauratiepraktijk. Het moet straks voor de eigenaar klip en klaar zijn waar hij terecht kan als hij met respect voor de cultuurhistorie sober, doelmatig en duurzaam wil restaureren of in stand houden. De eigenaar kan straks bedrijven vinden die aan die criteria voldoen. Als Rijksdienst geven wij zo het vertrouwen aan de eigenaar en de gemeente en de ambachtsman. Wij vertrouwen er dan op dat de eigenaar weet welke opdracht hij moet formuleren. Dat de gemeente dan de kennis heeft om de aanvraag voor de wijzigingen aan het monument te beoordelen. En dat de glazenier, smid of aannemer zich aan de erkenningsregeling houdt.’

Jan van de Voorde: ‘Het *Besluit rijkssubsidiering instandhouding monumenten* moet straks gepaard gaan met kwaliteit. Voortaan moeten we er op kunnen vertrouwen dat het goed gaat. Als een plan van een erkend architect uitgevoerd wordt door gecertificeerde aannemers en onderaannemers, dan voorkomen we dat er verkeerde handen aan onze rijksmonumenten zitten.’

Wanneer merkt de eigenaar dit?

Jan van de Voorde: ‘De Rijksdienst werkt nu volop aan de aanpassing van het *Besluit rijkssubsidiering instandhouding monumenten*. Op 1 januari 2011 moet die nieuwe regeling van start gaan. Subsidies kunnen dan op een nieuwe manier aangevraagd worden. En de Rijksdienst behandelt die dan op een nieuwe manier.’

Jan de Jong: ‘We gaan nu al in de geest van de modernisering werken, maar de wetten zullen in 2011 door de Tweede en Eerste Kamer gaan. Dan zijn ze van kracht.’

Wat verandert er aan de subsidies?

Jan van de Voorde: ‘De afgelopen negen jaar hebben we met incidenteel geld gerestaureerd, elk jaar weer met grote bijdragen van het kabinet. Elke keer andere bedragen, andere regelingen, andere soorten monumenten. Nu gaan we toe naar een structureel restauratiebudget. Structureel komt er per jaar 16 miljoen euro extra voor restauraties beschikbaar. En voor de komende twee jaar komt daar nog 23 miljoen bij. Monumenten die gerestaureerd zijn, moeten we in goede staat houden via een eenvoudige instandhoudingsregeling.’

En de monumenten zelf? Komen die er beter af?

Jan van de Voorde: ‘Absoluut. Ook groen erfgoed en archeologische monumenten nemen we mee in de subsidiëring. Straks vallen alle rijksmonumenten behalve woonhuizen in de subsidieregeling. We hebben de afgelopen jaren geld gegeven voor het restaureren van specifiek orgels, specifiek molens, specifiek boerderijen en cetera. We praten over een kleine markt. Er werken 400.000 mensen in de bouw. Slechts één procent daarvan werkt in de restauratiesector. Dat zijn zo’n 4.000 arbeidsplaatsen. Dat zijn vooral aannemers, en daarnaast ook kleine groepen orgelbouwers, molenmakers, natuursteenbedrijven, beeldhouwers en zo. Die kwetsbare groepen hebben we structureel van werk voorzien. Het is verstandig om dat te blijven doen, om de kwaliteit vast te houden. Die goede aanzet voor een bepaalde zekerheid in de markt moeten we doorzetten. Bijvoorbeeld door aan te kondigen dat we in de komende tien jaar minstens in twee jaren die specifieke monumenten honoreren. Als je in 2010 veel molens restaureert, dan kun je meteen aankondigen dat je in 2020 nog een keer zo’n molenoperatie uitvoert. Dan heeft de molensector weer enkele jaren werk.’

Hoe komt het Rijk de eigenaar van een monument tegemoet?

Jan de Jong: ‘Voor kleine ingrepen hoef je voortaan geen vergunning meer aan te vragen. Institutionele eigenaren hebben kennis en competentie om goed met monumenten om te gaan. Daarom willen we ze meer flexibiliteit geven in de

instandhoudingsregeling. We willen eigenaren meer met kennis faciliteren. We willen het aanvragen van subsidie vereenvoudigen. En ze krijgen iets te zeggen over de omgeving waar hun monument in staat. We waren laatst in een fraai zeventiende-eeuws kasteel bij Ridderkerk. De eigenaresse was aangeslagen en verdrietig dat er vlakbij hoogbouw komt. Voortaan zullen in dat soort gevallen eigenaren een sterkere poot hebben om op te staan.’

Gaat de Monumentenwet nu ook vervallen?

Jan de Jong: ‘Nee, dat is niet aan de orde. Dat kan op termijn gebeuren. Als hij zo goed in de ruimtelijke ordening zit, dan zou je in theorie geen *Monumentenwet* meer nodig hebben. Maar alle bestaande beschermingen blijven nu gehandhaafd.’

Zal er geen verschil meer zijn tussen monumenten en andere historische gebouwen?

Jan de Jong: ‘Voor de emotie maakt het niet uit of een bouwwerk beschermd is of niet. Soms hebben we die bescherming als uiterste noodzaak nodig om een gebouw te behouden. Maar eigenlijk is dat achteraf reageren in plaats van dat je al eerder nadenkt wat de belangrijke dingen in je omgeving zijn waar je iets mee zou kunnen doen.’

Gaat de Rijksdienst voortaan over de hele historische omgeving in plaats van slechts over de rijksmonumenten? Of was dat al zo?

Cees van 't Veen: ‘Wij gaan over de integrale historische omgeving, maar met een duidelijk accent op de rijksmonumenten. Wij richten ons op het nationale culturele erfgoed.’

Dirk Houtgraaf: ‘Een rijksmonument bestaat bij de gratie van een context. Die context moet je ook kennen, want anders kun je het monument niet waarderen. Anders heeft het geen betekenis. Stads- en streekverhalen horen daar bijvoorbeeld ook bij, net als streekrechten. De Rijksdienst probeert die context aan elkaar te knopen, met andere organisaties. Want 1 + 1 = 3. Met elkaar stel je meer voor. In je eentje ga je sneller, maar met z’n allen kom je verder.’

Jos Bazelmans: ‘De klassieke monumentenzorg was defensief van

karakter. De beweging die wij als dienst maken is van defensief naar offensief. Van strijd naar samenwerking. In de twintigste eeuw hebben we strijd geleverd om historische panden overeind te houden die afgebroken dreigden te worden door stadsontwikkeling. Nu gaat het nog steeds om ontwikkelingen die bedreigend kunnen zijn voor het historische karakter van de omgeving, maar daarbij redeneren we niet meer vanuit het monumentenbestand. Nee, we kijken nu naar de majeure ontwikkelingen die tot 2050 in Nederland plaats zullen vinden. Als kennisinstituut bewegen we van gericht zijn op aparte bouwwerken naar een generiek niveau. Niet het ene individuele geval na het andere behandelen, maar we moeten kijken naar groepen historische bebouwing als geheel. Van casus naar overzicht. Daarom hecht ik ook zo’n belang aan de *Erfgoedbalans*, waarin wij dat overzicht bieden. Zo kunnen we anticiperen op het aanbieden van kennis, op het creëren van de juiste netwerken en op het creëren van de juiste procedures. Van reactief naar proactief.’

De plannen zijn tevens ondertekend door LNV en VROM. Wat zal er in samenspraak met die andere ministeries gebeuren?

Jan de Jong: ‘Naast de inbedding van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, gaan we samen een rijkstructuurvisie voor de cultuurhistorie maken. Het landelijke gebied is bijvoorbeeld een belangrijke overlap.’

Jos Bazelmans: ‘Ik ben erg benieuwd naar wat wij in de structuurvisie zullen zetten. Want daarin gaan wij specifiek zeggen wat wij wel en niet belangrijk vinden.’ ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

De moderniseringsplannen zijn in een boekje verschenen: ‘Beleidsbrief modernisering monumentenzorg’. Gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl.

Het portiersgebouw van ijzergieterij Diepenbrock & Reigers in Ulft heeft sinds kort flink wat andere functies



Landschapsbiografie van de Brettenzone

AANDACHT VOOR EEN VERGETEN GEBIED

Sinds de dertiende eeuw vormt de Brettenzone de landroute tussen Amsterdam en Haarlem. Binnenkort gaat dit vergeten stadsrandgebied ook functioneren als groen-blauwe verbinding. Een innovatieve biografie van het landschap zal worden ingezet om te komen tot weloverwogen ingrepen die het landschap leesbaar en toegankelijk maken. Een mooi voorbeeld van de modernisering van de monumentenzorg.

JAAP EVERT ABRAHAMSE, MENNE KOSIAN & ERIK SCHMITZ



De Amsterdamse stadsdelen Westerpark, Bos en Lommer en Geuzenveld-Slotermeer werken samen aan de ontwikkeling van de Brettenzone. Dat is het gebied tussen de Amsterdamse Haarlemmerpoort en Halfweg, ten noorden van de Haarlemmertrekvaart. Op verzoek van de drie stadsdelen en voorafgaand aan de ontwerpfase, werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel samen met het Stadsarchief Amsterdam aan een landschapsbiografie van het gebied, in de vorm van een atlas. Daarbij speelt kennis een cruciale rol: specialistische kennis uit verschillende vakdisciplines en onderzoeksterreinen wordt gebundeld en zo gepresenteerd dat ontwerpers en beleidsmakers er iets mee kunnen. De biografie wil bovendien een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de methodiek waarmee de problematiek van stadsrandzones kan worden benaderd. Met de vernieuwing van de monumentenzorg worden cultuurhistorische belangen in processen van ruimtelijke ordening opgenomen. Het inspielen op ruimtelijke ontwikkeling is onontkoombaar, want het landschap is niet statisch, zeker niet in de dynamische stadsrand van Amsterdam. De biografie van de Brettenzone heeft als doel om cultuurhistorie in alle aspecten en op alle schaalniveaus een rol te laten spelen om te komen tot een zorgvuldige programmering van deze stadsrandzone en weloverwogen ruimtelijke ingrepen.

Groene buffer

In 1928 trad de stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren aan als hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam. In de jaren dertig werkte Stadsontwikkeling aan het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Het werd in 1935 gepresenteerd. In dit plan kreeg de stad een lobbenstructuur van tuinsteden en werkgebieden, die van elkaar werden gescheiden door groene scheggen. In de naoorlogse jaren werden vooral strak doorontworpen groengebieden aangelegd, maar later gingen het bestaande land-

schap en zijn cultuurhistorie een steeds grotere rol spelen. Een voorbeeld is de Amstelscheg, waar het agrarische landschap en de bovenlanden aan de oevers in grote lijnen zijn gehandhaafd. Een andere groene scheg is de Brettenzone. Deze is het gevolg van de in 1935 vastgelegde grenzen tussen bebouwing, groen en havengebied. De Brettenzone was een groene buffer tussen de nieuw te bouwen Westelijke Tuinsteden en het enorme haventerrein dat langs het Noordzeekanaal zou worden aangelegd.

Openluchtmuseum

Maar de bestemmingen die de Brettenscheg zou krijgen, volkstuinten en sportterreinen, zijn slechts voor een klein deel gerealiseerd. Na de Tweede Wereldoorlog breidde zowel de stad als de haven zich in hoog tempo uit in westelijke richting. De door Van Eesteren voorgestelde verlegging van de spoorweg naar een positie tussen havengebied en Brettenzone is niet tot stand gebracht. De Haarlemmerweg dijde, eveneens op het oude tracé, uit tot vierbaans-autosnelweg. De Brettenzone bleef onontwikkeld achter.

In de twintigste eeuw werden van alle kanten ruimteclaims op het gebied gelegd, zowel vanuit de stad als vanuit de haven. Deze plannen zijn nooit in onderlinge samenhang gebracht en niet of slechts gedeeltelijk uitgevoerd. In de loop der tijd vulden delen van het gebied die bouwrijp waren gemaakt voor recreatie, zich met nieuwe natuur en volkstuincomplexen. Een van de weinige onderdelen die in het Uitbreidingsplan voor het gebied stonden geprogrammeerd en wél tot uitvoering zijn gekomen, is het werkgebied Teleport rond het nieuwe station Sloterdijk. De met de bouw van het station samenhangende verplaatsing van de spoorweg in noordelijke richting is slechts gedeeltelijk gerealiseerd. De Brettenscheg is, kortom, een openluchtmuseum van half of niet uitgevoerde ruimtelijke en programmatische intenties. Het is een gebied dat zich ondanks zijn centrale ligging onttrekt aan de waarneming, en tegelijkertijd grote potenties heeft. »

De Brettenscheg in 1750, met een landgoederenzone langs de Haarlemmertrekvaart

Het Huis Te Britten aan de Spaarnedammerdijk bij Sloterdijk op een kaart uit 1809



» Spaarndammerdijk

In de Brettenzone heeft infrastructuur altijd een grote rol gespeeld. Vanaf de middeleeuwen liep hier de Spaarndammerdijk, die tevens de landroute tussen Amsterdam en Haarlem vormde. De dijk werd in de loop van de dertiende eeuw aangelegd, omdat het westelijke gedeelte van het IJ door afslag van land steeds groter werd. De toenemende invloed van het buitenwater kwam nog bovenop de maaiveldldaling die na de ontginning in het Hollandse veengebied optrad. De bedijking van het gebied was daarmee onontkoombaar geworden. Delen van de dijk werden in de jaren zestig van de twintigste eeuw weggegraven bij de ophoging van het Westelijk Havengebied. Sommige delen werden verplaatst naar de Verlegde Rijnlandse Hoogwaterkering in het noorden van de Brettenzone. In de delen die er nog zijn, is te zien dat er ook na de bedijking overstromingen plaatsvonden. De sporen van dijkdoorbraken, zoals braken en inlagen, landinwaarts gelegde dijkvakken, zijn op meerdere plekken terug te vinden.

Haarlemmertrekvaart

In 1631 en 1632 werd de Haarlemmertrekvaart aangelegd. De vaart tussen de Haarlemmerpoort in Amsterdam en de Amsterdamse Poort in Haarlem werd op gezamenlijk initiatief van de beide steden gegraven, lijnrecht door het agrarische gebied. De Haarlemmertrekvaart was de eerste die in de Republiek werd aangelegd. Hij zou deel uitmaken van een stelsel van trekvaarten dat de belangrijkste steden met elkaar verbond. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw vond aan de westzijde van Amsterdam een stadsuitbreiding op tot dan toe ongekende schaal plaats. De grachtengordel werd aangelegd en het gebied dat wij nu de Jordaan noemen, kwam binnen de stad te liggen. De stedelijke periferie groeide mee met de stad. Dat leidde tot de opkomst van industriële complexen, zoals een groot zaagmolenpark, aan de westelijke stadsrand. Een ander effect van de groei van Amsterdam was de bouw van buitenplaatsen. Deze lagen vooral op goed over het water bereikbare plekken. De trekvaart naar Haarlem was daarmee een zeer geschikte plek. Langs de trekvaart ontstond in de zeventiende eeuw een landgoederenzone die zich uitstrekte tot in Kennemerland. Een van deze buitenplaatsen werd Huis De Bretten of Brettenburg genoemd, naar de Romeinse burcht Brittenburg. Die was in de zestiende eeuw bij Katwijk blootgespoeld en trok onder humanistische geschiedschrijvers en hun publiek veel aandacht. Aan deze buitenplaats ontleent het gebied zijn naam.

Rijksweg 200

De Haarlemmertrekvaart, deze eerste trekvaart in de Republiek, werd in de negentiende eeuw geflankeerd door de eerste spoorlijn van Nederland. De trein ging de concurrentie aan met de trekschuit. Dit leidde in korte tijd tot afschaffing van de laatste. De stadsuitbreidingen van de negentiende eeuw vonden vooral plaats aan de zuid- en de oostzijde van Amsterdam. Ten westen van de stad werden wel nieuwe industriële functies gevestigd, waarvan de Westergasfabriek en het Waterleidingterrein, beiden inmiddels succesvol herbestemd, de meest opvallende relictten zijn. In en rond het Gemeenlandshuis in Halfweg vestigde zich de suikerfabriek van CSM. Ook dit industriële complex heeft tegenwoordig een nieuwe functie. In de twintigste eeuw ontwikkelde de zeventiende-eeuwse weg langs de trekvaart zich geleidelijk tot Rijksweg 200. De werkfuncties breidden zich steeds verder uit ten noorden van de Bretten, terwijl ten zuiden ervan de Westelijke Tuinsteden



Stadnomade Patrick in natuurontwikkelingsgebied de Lange Bretten

werden aangelegd. In de Brettenzone zelf ontwikkelde Teleport zich als een knooppunt van infrastructuur, als werkgebied, maar ook als barrière in de groene uitloper die het gebied had kunnen zijn.

De atlas

De atlas zal cultuurhistorische kennis vanuit de verschillende disciplines in een samenhangend verband brengen. Denk aan fysische geografie, archeologie, historische geografie en cartografie, architectuurgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, toponymie en historische ecologie. Het boek biedt zo overzicht en inzicht in het complexe gebied. In eerste instantie richt de atlas zich op ontwerpers, gebruikers, belangengroepen en beleidsmakers die zich met het gebied bezighouden. De atlas biedt hen een middel om greep te krijgen op de complexe landschappelijke dynamiek van de Brettenscheg. De ontwikkeling van het gebied over de lange termijn wordt in beeld gebracht door middel van een reeks van kaarten, tussen 800 na Christus, voor de komst van de eerste ontginners, tot



Poldermolen De 1200 Roe aan de Haarlemmerweg in Amsterdam

2009. Verder wordt een overzichtskaart gemaakt van nog aanwezige landschappelijke en gebouwde relictten die een rol kunnen spelen in de planning, en een ‘nieuwe kaart’ waarop de ruimtelijke plannen en ideeën voor het gebied in verschillende stadia van ontwerp en besluit worden weergegeven. Deze kaarten dienen als basis voor de visie.

Innovatief

Met de atlas van de Brettenzone wordt de biografische aanpak voor het eerst toegepast op een stadsrandzone waarvoor de lokale overheid een complexe ontwerpogave heeft geformuleerd. Tegelijkertijd wordt gestreefd naar een nieuwe standaard in de atlasproductie, waarbij gebruik zal worden gemaakt van zogenoemde gegeorefereerde historische kaarten op een moderne ondergrond, die ten behoeve van het ontwerp in een digitale GIS-omgeving kunnen functioneren. De atlas maakt deel uit van de werkzaamheden van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, omdat hier een nieuwe methodiek wordt ontwikkeld voor een opgave die op veel plaatsen in Nederland speelt. Archiefonderzoek kan nieuwe informatie aan het licht brengen. Daarom is voorzien in intensieve betrokkenheid van het Stadsarchief Amsterdam. Op basis van de landschapsbiografie zullen toekomstvisies voor de Brettenzone worden opgesteld, waarin de verzamelde kennis wordt ingezet.

Ontwikkelingen en kansen

De Brettenscheg is geen statisch gebied: er worden voortdurend nieuwe claims op gelegd. Daarom zoeken de drie stadsdelen naar samenhang, zowel binnen het gebied als tussen de Brettenscheg, de stad en de haven. Zij streven naar betere dwarsverbindingen tussen de Westelijke Tuinsteden en het Westelijk Havengebied. En naar een doorgaande recreatieve route voor fietsers en voetgangers van de binnenstad naar Halfweg, met aansluiting op verbindingen naar de kust. Ook wordt gestreefd naar het weer bevaarbaar maken van de Haarlemmertrekvaart. In de nabije toekomst zullen belangrijke ruimtelijke keuzes worden gemaakt voor de verdere ontwikkeling van Amsterdam in westelijke richting. De stadsdelen Westerpark, Bos en Lommer en Geuzenveld-Slotermeer zien kansen voor de ontwikkeling van de Brettenscheg, met versterking van de cultuurhistorische, ecologische en recreatieve waarden. De atlas is een van de bouwstenen voor de visievorming op de ontwikkeling van Amsterdam-West. De Brettenscheg zal naarmate de stad verder groeit gaan functioneren als groen-blauwe verbinding tussen de binnenstad van Amsterdam en het gebied rond Spaarnwoude. De biografische atlas vormt de basis voor de ontwikkeling en het ontwerp. Inzicht in de ruimtelijke samenhang tussen de vele zeer verschillende elementen vormt een goede basis voor interventies in de Brettenscheg. Alle betrokken partijen zien de landschapsbiografie als belangrijke bijdrage aan de integratie van het gebied in zijn omgeving. ■

Met dank aan Pieter Boekschooten, landschapsarchitect bij stadsdeel Geuzenveld-Slotermeer. Jaap Evert Abrahamse is senior onderzoeker historische stedenbouw, Menne Kosian is onderzoeker ruimtelijke analyse, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Erik Schmitz is onderzoeker bij het Stadsarchief Amsterdam. j.abrahamse@cultureelerfgoed.nl, m.kosian@cultureelerfgoed.nl & eschmitz@stadsarchief.amsterdam.nl. De atlas verschijnt in mei 2010.



Een funderingspaal in Voorburg, die achtereenvolgens door klei, zand en veen is geheid



Veldwerk bij een heipaal in Voorburg



Heien door archeologische vindplaatsen

Wat doet een paal?

EEN HEIPAAL DWARS DOOR EEN ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATS, HOVEEL MAAKT DIE PRECIES KAPOT? DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED HEEFT HET ONDERZOCHT. OM HET BODEMARCHIEF BETER TE BEHOUDEN.

HANS HUISMAN

W e willen archeologische resten zo veel mogelijk in de bodem behouden. Dit om later onderzoek mogelijk te maken met vragen en technieken die dan gangbaar zijn. Tegelijkertijd is ruimte schaars en waardevol. Daarom kunnen belangen botsen. Archeologische vindplaatsen die we willen behouden liggen soms op plaatsen die men graag als bouwlocatie wil gebruiken. Als er nu gebouwd wordt op zo'n locatie worden de archeologische resten meestal opgegraven. De kosten voor dergelijk onderzoek kunnen hoog zijn en komen voor rekening van degene die wil bouwen.

Steeds vaker wordt ook onderzocht of het mogelijk is om de archeologische waarden te behouden onder die nieuwe bebouwing. In dergelijke omstandigheden wordt dan soms een kleine verstoring van de resten geaccepteerd om het grotere geheel te behouden. Maar het is vaak lastig om vooraf in te schatten hoe groot de precieze verstoring is van bouwactiviteiten.

Bij ontgravingen, zoals bouwputten en sleuven, is dat wel duidelijk, maar bijvoorbeeld bij het slaan van heipalen niet. Bekend is dat de bodem direct rondom een ingeheide paal kan worden verstoord. Die wordt samengedrukt, vervormd en meegesleurd naar beneden. Maar hoe sterk dat effect is, en dus hoe groot de verstoorde zone is, en welke invloed de grondsoort heeft, is niet goed bekend.

Als vuistregel wordt aangehouden dat de verstoring drie keer zo breed is als de paal zelf. Deze aanname is echter heel grof, en houdt geen rekening met verschillen in het gedrag van ongelijke grondsoorten, zoals zand, klei en veen. Om hiervan een beter beeld te krijgen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op drie locaties testen uitgevoerd.

Monsters nemen naast een vers ingeheide paal in Kenwerd

Testlocaties

De eerste twee locaties liggen in het noorden van Nederland: Kenwerd in Friesland en Groot Wetsinge in Groningen. Reden om juist op deze Friese terpen en Groninger wierden de eerste onderzoekslocaties te kiezen is het grote aantal bouwaanvragen op deze vaak beschermde archeologische monumenten.

Meestal gaat het om vervanging van huizen of bedrijfsgebouwen. Kennis over de mate van verstoring van heipalen is heel belangrijk bij de beoordeling van dergelijke bouwplannen. Op Kenwerd en Groot Wetsinge maakten we gebruik van twee kleinschalige bouwlocaties. Daar kon de Rijksdienst de bodem onderzoeken voorafgaand aan het slaan van een serie palen. En nadat deze geplaatst waren, konden we kijken wat het effect daarvan is geweest.

De derde locatie ligt in Voorburg, het Romeinse Forum Hadriani, in Zuid-Holland. Hier werd een opgraving uitgevoerd door AAC/Projecten-bureau, waarbij heipalen bloot kwamen te liggen uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Ze staken door verschillende soorten grond heen, zodat we de effecten van het inheien op klei, zand en veen konden bestuderen.

Twee andere factoren zijn even buiten beschouwing gelaten. In de eerste plaats gaat het in alle drie de gevallen om ingeheide vierkante, grondverdringende, betonnen heipalen. Andere typen palen, zoals schroefpalen, voorgeboorde palen en grondvervangende palen, hebben waarschijnlijk een andere, wellicht kleinere invloed op het bodemarchief. In de tweede plaats hebben we niet gekeken naar de effecten van het uittrekken van heipalen. Iets wat soms nodig is om een bebouwd terrein weer toegankelijk te maken voor opgravingen.

Een grote verrassing

Bij het onderzoek in Kenwerd, Groot Wetsinge en Voorburg maakten we gebruik van micromorfologie, de microscopische studie van bodemmateriaal. Hiervoor worden monsters genomen in kleine bakjes van karton of dun metaal, waarbij de bodemstructuur intact blijft. Deze monsters worden geïmpregneerd met kunsthar, en vervolgens wordt er een plakje van gezaagd en gepolijst tot een dikte van dertig micron. Deze plakjes worden bestudeerd onder de microscoop. Geen van de monsters die uit klei of veen bestaan, vertoonde verandering in samenstelling of structuur, zelfs als ze direct naast de paal waren genomen. Geen samendrukking van poriën of organische resten en geen vervorming of versmering. Dat was een grote verrassing. We hadden toch wel enige invloed verwacht. Alleen in zand waren effecten merkbaar. In één monster uit Groot Wetsinge, van direct naast de paal, kwam een vervormde zone voor. Hier was de gelaagdheid vervormd, en was het zand vervloeid om een zone van anderhalve centimeter breed. In Voorburg vertoonde een dikkere zandlaag verschillende vervormingen. Vlak bij de paal was het zand zichtbaar naar beneden getrokken en vervormd over een breedte van zo'n tien centimeter, iets minder dan de paaldiameter. Verder van de paal af waren kleinere verstoringen in de gelaagdheid zichtbaar tot vijftig centimeter buiten de paal.

Acceptabele schade

Deze resultaten geven aan dat de verstoring door vierkante, ingeheide, betonnen heipalen in een kleiige of venige bodem heel beperkt zijn. Niet veel groter dan de doorsnede van de paal. Zodra er echter zandlagen of -laagjes voorkomen, kan de schade juist groter zijn. Groter dan de vuistregel 'drie keer de paaldiameter'.

Met deze informatie kan een betere inschatting gemaakt

worden van de schade door paalfunderingen op archeologische vindplaatsen. In combinatie met aangepaste funderingsplannen of bouwkundige innovaties kan de schade naar acceptabele niveaus worden gebracht. Op locaties waar bouw onvermijdelijk is, zoals in dichtbebouwde gebieden, kan daardoor het bodemarchief deels behouden blijven.

Kanttekeningen

Er zijn kanttekeningen te plaatsen bij deze conclusies. Ten eerste is het aantal waarnemingen waarop we ze baseren nog heel beperkt. Meer onderzoek is nodig op meer locaties om een representatief beeld te krijgen. Ten tweede kunnen in de bodem van archeologische vindplaatsen materialen voorkomen – zoals houten en stenen constructies – die bij het inslaan van palen worden verplaatst. Daardoor wordt in een veel groter gebied dan de directe locatie van de heipaal grote schade aanricht. Daarmee moet dus terdege rekening worden gehouden. Ten derde moet bij het plaatsen van heipalen ook worden vooruitgedacht naar een eventuele opgraving in de toekomst. Een dicht net van palen maakt een opgraving lastig of onmogelijk, bijvoorbeeld omdat er geen graafmachine tussen kan komen. Dat betekent dus dat er in sommige gevallen ook bouwkundige aanpassingen nodig zijn, waarbij de palen verder van elkaar af staan.

Ten slotte vormt de fysieke schade als gevolg van bouwactiviteiten niet de enige bedreiging voor archeologische resten. De bebouwing en de verkaveling in kleinere percelen leiden tot ontoegankelijkheid en versnippering van het archeologische monument, waardoor toekomstig onderzoek maar beperkt en slechts op kleine schaal mogelijk zal zijn.

Openbare projectenbank

De Rijksdienst gaat het onderzoek naar de invloed van bouwwerkzaamheden op het archeologische bodemarchief voortzetten en uitbreiden. Dit omdat het huidige gebrek aan kennis op dit gebied consequenties heeft voor het vergunningenbeleid op wettelijk beschermde monumenten. Maar ook omdat het bij onze taak hoort om kennis te ontwikkelen en verspreiden ten behoeve van de archeologische monumentenzorg.

Het onderzoek richt zich niet alleen op de effecten van paalfunderingen. Er zijn nog twee andere belangrijke onderwerpen. Ten eerste de effecten van het belasten van het maaiveld met bijvoorbeeld plaatfunderingen of ophogingen, waardoor zetting en compactie optreden. En ten tweede de invloed van het afdekken van het maaiveld op de bodemkleur, het zogenaamde verblauwen door afname van het gehalte aan zuurstof in de bodem.

Als onderdeel van dit onderzoek openen we een openbare projectenbank, waar iedereen relevante waarnemingen en onderzoeken op kan plaatsen. Zie www.cultureelerfgoed.nl/bouwen-en-archeologie. Op die manier krijgen we steeds meer inzicht in de effecten van bebouwing en de mogelijkheden voor duurzaam behoud in de bodem van archeologische vindplaatsen. ■

Hans Huisman is senior onderzoeker degradatie en instandhouding archeologische materialen en micromorfologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.huisman@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook 'De (on)mogelijkheden van archeologievriendelijk bouwen op terpen en wierden', D.J. Huisman, J. van Doesburg e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 176, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 76 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 148 6, te verkrijgen via www.halos.nl.

Aan de ene kant verscholen achter een van de vele Borssele dijkjes, aan de andere kant prominent zichtbaar vanuit de polder, ligt boerderij De Witte Pauw. Het wit gepleisterde huis en de enorme houten schuur met rieten dak staan al sinds het begin van de achttiende eeuw in de hoek van deze polder aan de Westerschelde.

Heel wat generaties hebben De Witte Pauw bewoond en de tijd heeft er niet stilgestaan. Ook niet in de betegelde woonkamer. De bedsteden zijn kasten geworden, de functie van de haard is overgenomen door centrale verwarming en ook aan een tv ontbreekt het niet. Maar de wanden van de kamer zijn al eeuwen hetzelfde. De oude tegels, die zitten er nog.

Tenminste, het lijkt alsof ze er al die tijd zitten zonder dat er iets aan veranderd is. Toch heeft hier onlangs een ingrijpende restauratie plaatsgevonden, waarbij een deel van de tegels van de muur is verwijderd, behandeld en weer teruggeplaatst.

Paarse landschapjes

Een woonvertrek dat rondom van tegels is voorzien wordt wel een tegelkamer genoemd. We treffen ze vooral in Zeeland, Holland en Friesland aan. Helaas is er veel van dat fraais verloren gegaan onder invloed van nieuwe woonwensen of diefstal. Toch zijn er enkele monumentale boerderijen te vinden die nog voorzien zijn van deze oorspronkelijke afwerking. Tegelkamers met tableaus kwamen vanaf de achttiende eeuw vooral in boerderijen en huizen op het platteland voor. De Witte Pauw is er een goed voorbeeld van. Een tegeltableau toont een enkele voorstelling die over meerdere tegels is geschilderd en een afgerond geheel vormt, vaak omgeven door een randpatroon. Dit valt dus te onderscheiden van een betegeling met ornamentele of figuratieve tegels die in alle richtingen eindeloos uitgebreid kan worden.

We zien in De Witte Pauw hoofdzakelijk mangaankleurige of paarse tegels met landschapjes, Bijbelse voorstellingen en dieren. Paarse tegels kwamen eind zeventiende eeuw in de mode, naast de gangbare blauw beschilderde tegels. Ook de tableaus laten Bijbelse taferelen zien, bijvoorbeeld over Abraham en Jozef. Ook zijn er landbouwvoorstellingen, waaronder een ploegende boer en een melkende vrouw. Zoals gebruikelijk in die tijd werden ook hier tableaus in de achterwand van de open haard geplaatst. Bijzonder bij de haard zijn de dubbele pilasters met de wapens van de Zeven Provinciën.

Zout drukte de tegels van de muur

Niets doen was geen optie

Op enkele plaatsen waren de tegels zwaar beschadigd. Dit gold in het bijzonder voor de tegels die zijn aangebracht op de muur die de woning scheidt van de schuur. Het onderste deel daarvan is opgebouwd uit moppen, oude stenen van een groot formaat, die gebakken zijn van klei uit de zoute Zeeuwse bodem. Door de hoge concentratie zout in deze metselstenen ontstond er zoutuitbloei, waardoor de tegels van de muur werden gedrukt of gingen verpoederen. Niets doen zou betekenen dat op termijn de hele betegeling op deze wand verloren zou gaan. Met als gevolg dat de harmonie van de ruimte verstoord zou worden. De kamer is namelijk een harmonieus geheel. Deuren, vensters, haard en tableaus zijn regelmatig verdeeld over de vier betegelde wanden. De wand die zich in slechte staat bevond, was dus niet alleen van belang vanwege de eigen afwerking met tegels, maar ook vanwege de beleving van het totaalbeeld. De eigenaren van de boerderij, Jaap en Ria Boonman, en de kenners waren het erover eens: deze ene tegelwand kon en mocht niet zomaar – zoals eerder dreigde te gebeuren – afgeschreven worden. Hoewel de familie Boonman haar waardevolle eigendom zorgvuldig behandelt en daar zelf het nodige in investeert, blijft een specialistische restauratie voor een particulier een kostbare aangelegenheid. Een nieuw behangetje is goedkoper. Gelukkig bood de Regeling rijkssubsidiering wegwerken restauratieachterstand 2007 uitkomst. In deze regeling was een deel van het beschikbare subsidiebudget specifiek bestemd voor boerderijrestauraties. De familie Boonman kreeg ruim 118.000 euro en de restauratie was daarmee mogelijk.



De gerestaureerde tegelkamer

Heel zorgvuldig

Omdat de metselstenen veel zouten bevatten, zouden de tegels daarvan schade ondervinden zolang ze op die muur zitten. De beste waarborg voor behoud was dan ook om de tegels los te halen van de ondergrond, te ontzouten en ze op een nieuwe, stabiele en zoutvrije ondergrond aan te brengen. Daartoe is een nieuwe wand van plaatmateriaal voor de oude stenen muur gezet en daarop zijn de tegels bevestigd. Hiervoor moesten dus eerst alle tegels afgenomen worden, wat uiteraard heel zorgvuldig diende te gebeuren. Dit werk is uitgevoerd door Arno van Sabben, specialist op dit gebied. De te verwijderen tegels heeft hij eerst afgeplakt en vervolgens losgezaagd. Dat is moeilijk, omdat de tegels heel dicht tegen elkaar zitten, waardoor ze snel kapotspringen als er spanning op komt. Daarom werden er eerst een paar voegen ingezaagd om wat ruimte te geven. Dit gebeurde met speciaal gereedschap. Toen de eerste tegels eruit waren, konden de overige gemakkelijker met een bladcirkelzaag achterlangs worden losgehaald.

Lege plekken

Het uitgangspunt was om lege plekken die ontstonden door het verwijderen van beschadigde tegels, aan te vullen met overeenkomstige tegels. Tegelkenner Klaas Regts heeft ervoor gezorgd dat er voldoende bijpassende oude, tweedehands tegels zijn gevonden. Het ging daarbij vooral om mangaankleurige tegels met landschapjes. Enkele bijzondere onderdelen, zoals de dubbele pilasters met de wapens van de Zeven Provinciën, zijn gecompleteerd door slechte of ontbrekende tegels bij te maken. Hiervoor zijn de oude tegels vervoerd naar Makkum en daar bij de Koninklijke Tichelaar zo getrouw mogelijk nagemaakt. Verder is de kamer van een nieuwe vloer voorzien en zijn er elders aan de boerderij nog werkzaamheden verricht. De rieten kap was aan vervanging toe en het houtwerk van de schuur is plaatselijk hersteld. De boerderij is hiermee weer geheel in goede staat gebracht. Dit bijzondere cultuurhistorische erfgoed in particulier bezit blijft hierdoor behouden voor de volgende generaties. De Witte Pauw kan weer pronken. ■

Renate Pekaar is consultant instandhouding voor Zeeland en Amsterdam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.pekaar@cultureelerfgoed.nl.

Zeeuwse boerenhuizen zaten vroeger

vol met tegels. Dat was niet alleen

mooi om te zien, maar ook duurzaam,

gemakkelijk schoon te houden en

hygiënisch. Zo bevindt zich in boerderij

De Witte Pauw bij Borssele een geheel

betegelde woonkamer. Die is onlangs

volledig gerestaureerd. RENATE PEKAAR

Bijzondere tegelkamer in boerderij gerestaureerd

DE WITTE PAUW KAN WEER PRONKEN

FOTO: JAAP BOONMAN

Zout drukte de tegels van de muur

DROMMEDARIS WORDT GEEN KAMEEL

Robuust boegbeeld van Enkhuizen. Dat is de Drommedaris. Eerst aan de Zuiderzee en later aan het IJsselmeer: de oude stadspoort vormt met zijn kenmerkende silhouet al sinds de zestiende eeuw een bijzonder baken aan het water. De 'Drom' heeft in de loop der jaren veel verschillende functies gehuisvest. Van gevangenis tot hospitaal tot telegraafkantoor. Constant bleef de verschijningsvorm als stadspoort. Anno 2009 is er een theater met horeca in ondergebracht.

De gemeente Enkhuizen, die de eigenaar is van de Drommedaris, en de exploitanten wilden echter meer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft van het begin af aan met hen en architectenbureau Van Stigt meegedacht om tot een zo goed mogelijk bij het monument passende oplossing te komen.

Het dichtzetten van de onderdoorgang was geen optie, omdat de stadspoort daarmee zijn wezenlijke karakter zou verliezen. Ook een grote glazen aanbouw was een stap te ver. Om meer vloeroppervlak te creëren, worden er nu gedeeltelijke tussenverdiepingen gemaakt. En de lift komt niet in de onderdoorgang, maar in het 'kleine rondel'. Ook wordt de toren gerestaureerd. Door de creatieve wijze waarop de architect de opmerkingen van alle partijen heeft verwerkt, zal de Drommedaris een oriëntatiepunt aan de Enkhuizer havens blijven. Als dromedaris, en niet als kameel. ■

MARIE DE KORTE, *consulent uitvoering Monumentenwet voor Noord-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, m.de.korte@cultureelerfgoed.nl.

Gezond en fris en goed voor je hersens om in de buitenlucht les te krijgen. In 1930 opende in Amsterdam Jan Duikers Openluchtschool. Ook het beton en staal waren baanbrekend. Maar ze leverden wel technische problemen op. Zijn de zwaardere puien uit de jaren vijftig nou een verbetering? Of verpesten ze de boel? Op weg naar een restauratie. ELINE JÖRG



Het restaureren van de Openluchtschool

Terug naar Duiker?

De Eerste Openluchtschool voor het Gezonde Kind aan de Cliostraat in Amsterdam is niet alleen beroemd in Nederland, maar ook ver daarbuiten. Geregeld zijn groepen toeristen, experts en andere belangstellenden op het schoolplein te vinden om tekst en uitleg te krijgen over de bijzondere architectuur en functie van de school. Die status is mede de reden geweest dat de school in 2008 in het televisieprogramma *Restauratie* een miljoen euro heeft gewonnen. Afgelopen jaar is gebruikt om de restauratie voor te bereiden. Iets dat voor een dergelijk gebouw met vernieuwende materialen geheel andere vraagstukken opwerpt dan bijvoorbeeld een achttiende-eeuws huis.

gebouw staat op een binnenterrein, vanaf de straat te bereiken via een poortgebouw.

Tot de verbeelding

Niet alleen de architecten- en de kunstwereld wisten het gebouw te waarderen, maar ook de kinderen die er dagelijks les kregen. Dat blijkt wel uit het feit dat veel kinderen ook later nog een nauwe band met de school onderhielden. Mensen die op de Openluchtschool hebben gezeten zeggen veel herinneringen te hebben die niet alleen over de glijbaan of de handenarbeidles gaan, maar ook over het gebouw zelf, de kleuren, het licht, de lessen in de buitenlucht. Het is een gebouw dat tot de verbeelding spreekt en een indruk achterlaat.

Er bestaat een spanningsveld tussen onderwijs en gebouw

Van buiten leren

De school is ontworpen door Jan Duiker in 1930. Het is een van de bekendste voorbeelden van het Nieuwe Bouwen. In het ontwerp zijn de idealen van de openluchtschool-beweging verwerkt, die indertijd hun intrede deden. Het resultaat was een lichtig, elegant gebouw, met een ranke betonconstructie en bijna geheel uit glas bestaande wanden. En er waren vijf leslokalen in de openlucht. Openluchtscholen doen vanaf 1908 opgang in Nederland. Eerst alleen bestemd voor zieke kinderen. In 1927 werd de Vereniging voor Openluchtscholen voor het Gezonde Kind opgericht. Die wilde van de openluchtschool een algemeen schooltype maken, ook voor gezonde kinderen. Een omgeving met zo veel mogelijk licht en lucht zou niet alleen de gezondheid, de eetlust en de groei moeten bevorderen, maar ook het concentratievermogen en de leerprestaties van de kinderen. Al snel na de oprichting gaf de vereniging opdracht aan Duiker, in samenwerking met architect Bernard Bijvoet, om een openluchtschool voor het gezonde kind te bouwen. De school moest een voorbeeldfunctie gaan vervullen voor een nieuw soort schoolgebouw, dat op den duur algemene ingang zou kunnen vinden. De Openluchtschool in de Cliostraat was het eerste gebouw in Plan Zuid, de hoofdstedelijke uitbreiding van Berlage, dat in de stijl van het Nieuwe Bouwen verrees. Het hoofd-

Aanpassingen

Hoewel de school direct het toonbeeld van het Nieuwe Bouwen werd, is het gebouw een aantal keren aangepast. Hierdoor is het oorspronkelijke, luchtige karakter gewijzigd. Al kort na de opening werden achter de ramen rolgordijnen aangebracht. In 1939 is door het architectenbureau J. & P. Cuypers de docentenkamer op de begane grond uitgebreid. Er kwam een uitbouw voor de directiekamer en de glasstrook tussen onderbouw en eerste verdieping werd dichtgezet. Deze aanpassingen kwamen, ook toen al, voort uit gewijzigde onderwijskundige opvattingen. In 1955 volgde een verbouwing door Auke Komter, een vroegere medewerker van Duiker. Hij verving de oorspronkelijke stalen puiken door forser uitgevoerde exemplaren met andere roedeverdeling. Bij deze aanpassingen speelden technische problemen een belangrijke rol. Het grote glasoppervlak bleek te zwaar te zijn voor de ranke stalen kozijnen. Deze verzakten, waardoor de ramen niet meer goed konden sluiten. Met alle ongemakken van dien. Ook latere aanpassingen werden deels ingegeven door onderwijskundige eisen en wensen, en deels door technische eisen. Hieruit valt op te maken dat er een spanningsveld tussen onderwijs en gebouw bestaat en dat dit van alle tijden is. In 1993 en 1994 werd het hoofdgebouw weer zo veel mogelijk in oorspronkelijke staat teruggebracht. De door Komter »

» aangebrachte stalen puien en ramen zijn daarbij echter ongewijzigd gelaten.

Tweeledige plannen

De plannen die er nu liggen, zijn tweeledig. Aan de ene kant wil de school het gebouw graag weer aanpassen aan de huidige eisen van comfort en onderwijs. Aan de andere kant ligt er de wens om de door Komter aangebrachte puien te verwijderen en weer terug te gaan naar de oorspronkelijke indeling van Duiker. Voorop staat het behoud van de functie van het gebouw als school. Vroeg in de vorming van het restauratieplan heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een *workshop* georganiseerd. Het doel was om samen met de opdrachtgever en architect al in een vroeg stadium inzichtelijk te maken waar de technische problemen zitten. Ter plekke konden we al een indicatie geven van de mogelijkheden van het gebouw. Meteen konden we dit afstemmen op de wensen en eisen van de school.

Maatwerk

Er komt veel expertise kijken bij een gebouw als dit. Ten tijde van de bouw waren de gebruikte materialen vernieuwend en baanbrekend in de architectuur. Maar het bouwfysische gedrag van de materialen was nog onvoldoende bekend. Dit heeft zich later geuit in technische problemen, zoals de overmatige vorming van condens, koudeval bij de ramen die tot tocht over de vloer leidde, verzakking van de puien, en betonrot. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestaat veel kennis op het gebied van degradatie van materialen, hoe daar in een monumentaal gebouw mee om te gaan en op welke wijze er met respect voor het gebouw hersteld kan worden. Dat hier maatwerk vereist is, mag duidelijk zijn.

Monumentale waarden

Tijdens de *workshop* is het gebouw uitgebreid bestudeerd en is er geformuleerd wat de gebreken zijn en welke oplossingen daarvoor bestaan. Dit liep uiteen van betondegradatie, aanpassingen in de klimaatinstallaties, de problematiek van de stalen raamkozijnen met de grote glasvlakken en de kleurafwerking, tot een analyse van de architectuurhistorische waarde van de huidige situatie. Op het moment van de *workshop* was een kleuronderzoek gaande en het bouwhistorische onderzoek was net afgerond. Deze onderzoeken zijn van groot belang voor het duiden van de monumentale waarden van het gebouw. De onderzoeken en de aanbevelingen die naar aanleiding van de bevindingen ter plekke door de experts van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn gedaan, zijn door de opdrachtgever en architect gebruikt in het opstellen van de definitieve plannen.

Het ingediende plan was te omvangrijk om in zijn geheel door de gemeente en adviserende instanties zorgvuldig te beoordelen. In nauw overleg met opdrachtgever, architect en gemeente is toen besloten de werkzaamheden op te splitsen in restauratieve en te reconstrueren onderdelen. De restauratie richt zich voornamelijk op zaken zoals het herstellen van de door betonrot aangetaste delen en herstel van de dakbedekking.

Belangrijke tijdslaag

De reconstructie brengt meer werk met zich mee. De huidige kozijnen vertegenwoordigen namelijk ook een bepaalde waarde. Auke Komter is geen onbekende. Hij was een leerling van Duiker op het moment dat deze zijn ontwerpen voor de Openluchtschool maakte en Komter zal dan ook bekend zijn geweest met de opdracht en de diverse stadia die het ontwerp heeft doorlopen. De bekendheid met de school zal ongetwijfeld ook de reden zijn geweest waarom hij indertijd is gevraagd om de aanpassingen te doen. Hij was niet alleen verantwoordelijk voor het wijzigen van de kozijnen en balkonhekken, maar ook voor het vernieuwen van het verwarmingssysteem, de vloeren en de daken. Bovendien is Komter de architect van de Tweede Openluchtschool aan de Johannes Worpstraat, in 1955. Die is in 1992 afgebroken. De aanpassingen van Komter zijn dus niet alleen belangrijk in het technische verhaal van de school, maar spelen ook een belangrijke rol in zijn oeuvre. Om die reden vormen de aanpassingen van Komter een belangrijke tijdslaag in de bouwkundige geschiedenis, van zowel het hoofdal als van het poortgebouw. Is deze waarde van zodanig cultuurhistorisch belang dat het aan te bevelen is om de puien te herstellen en juist niet te reconstrueren naar het oorspronkelijke beeld? Die vraag staat nog open.

Technische haalbaarheid

Een ander belangrijk punt is een onderzoek naar de technische haalbaarheid van het reconstrueren van de puien. Komter heeft niet voor niets de oorspronkelijke puien vervangen en de indeling gewijzigd. Als de puien van Duiker weer worden gereconstrueerd, komen we dan niet voor dezelfde technische problemen te staan? Zijn er moderne technieken beschikbaar waarmee de puien kunnen worden gereconstrueerd zonder concessies te doen aan comfort en constructie? De resultaten van dit onderzoek moeten nog worden afgewacht voordat er een besluit kan worden genomen. ■

Eline Jörg is consulente uitvoering Monumentenwet voor Amsterdam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.jorg@cultureelerfgoed.nl.



De huidige kozijnen vertegenwoordigen ook een waarde



DRIE DINGEN



Aangesneden grafheuvel bij de Echoput bij Apeldoorn

Plasterk steekt steenoven aan

'Tradition does not mean preserving the ashes, but rather keeping the flame burning', zei minister Plasterk. En met een ondeugende glimlach om zijn mond ontstak hij het vuur in een open veldoven. Deze handeling symboliseerde op 5 november het startsein van de restauratie van het unieke steenovencomplex Klein Hitland in Nieuwerkerk aan den IJssel, in Zuid-Holland. Al in de zeventiende eeuw bakte men hier de befaamde gele IJsselsteentjes, die door kleine paarden, ofwel hitten, werden vervoerd. Klei als grondstof voor baksteen kwam langs de Nederlandse rivieren volop voor. Tot ver in de vorige eeuw waren steenfabrieken daardoor kenmerkende bakens aan de horizon van ons rivierenlandschap. Sinds 1973 is het industriële ensemble Klein Hitland een rijksmonument. De cultuurhistorische waarde wordt vooral bepaald door het feit dat dit de enige locatie in ons land is waar de resten van een viertal ovens en twee turfschuren als een samenhangend geheel bij elkaar staan. Nu is het complex grotendeels vervallen tot een romantische ruïne en tot voor kort zwaar overgroeid door bomen en struikgewas. Dankzij een monumentensubsidie van ruim 350.000 euro krijgen de steenovens een nieuwe functie en kan men er binnenkort onder andere naar het theater. ■



Industriële archeologie

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gestart met een nieuwe serie lezingen in het kader van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie. De lezingen worden maandelijks, meestal op een donderdagochtend, gehouden in het auditorium van de Rijksdienst in Amersfoort. Ze duren 45 minuten, waardoor er veel tijd is voor discussie, en brengen aanvullende, vernieuwende en richtinggevende informatie. De komende maanden komen aan de orde: 28 januari industriële archeologie, 18 februari agrarische geschiedenis, 18 maart rurale gemeenschappen in het rivierengebied en 15 april vroege stadsontwikkeling. Industriële archeologie, het thema in januari, is binnen de archeologische monumentenzorg in Nederland een sterk onderbelicht thema. Frank Meddens, directeur van Pre-Construct Archaeology uit Londen, zal dan een lezing houden over industriële archeologie in Groot-Brittannië. Rijksdienst-specialist Peter Nijhof zal een overzicht geven van 35 jaar monumentenzorg van industrieel erfgoed. En José Schreurs, consulente bij de Rijksdienst, zal ingaan op de opgraving op het terrein van de ijzergieterij DRU te Ulft. Wij zijn voor de lezingen altijd op zoek naar actuele ontwikkelingen en vernieuwend onderzoek. Als u zelf een lezing zou willen verzorgen, dan kunt u contact opnemen met Tessa de Groot, t.degroot@cultureelerfgoed.nl, ook voor vragen, opmerkingen en aanmeldingen. De lezingen zijn gratis bij te wonen. Wel wordt aanmelding op prijs gesteld. Meer informatie: www.noaa.nl. ■



Archeologisch onderzoek bij de DRU

De monumentenzorg gaat zich meer dan voorheen richten op gebieden. De historische omgeving als geheel is onderwerp. Dat is een belangrijk uitgangspunt in de huidige modernisering van de monumentenzorg. Voor de kenners van Belvedere klinkt dat bekend. In 1999 bood de staatssecretaris van Cultuur aan de Tweede Kamer een nota aan met de naam Belvedere. Mede namens de ministers van Ruimtelijke Ordening, van Natuurbeheer en van Verkeer en Waterstaat. Belvedere betekent ‘mooi uitzicht’, uit het Italiaans. Een belvédère is een uitzichtpunt, zoals een torentje op een heuvel. Dat subtiele verschil, het uitzicht of het uitzichtpunt zelf, is bepalend geweest voor de totstandkoming van die nota. Belvedere gaat over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. De ministeries vonden dat er een extra inspanning, een extra impuls nodig was om het erfgoed meer bij de inrichting van Nederland te betrekken. Een interessante opgave, waar tien jaar voor werd uitgetrokken. Er werd een projectbureau ingericht, er werden medewerkers aangetrokken, er kwam een subsidieregeling, er werden projecten gedefinieerd zoals de herontwikkeling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Limes, en het projectbureau kreeg een budget om opdrachten uit te zetten.

Geslaagd. Of niet?

Tien jaar later wordt algemeen erkend dat het impuls-programma Belvedere er in geslaagd is de hoofddoelstelling van de nota te behalen. De cultuurhistorische identiteit is tegenwoordig sterker richtinggevend bij de inrichting van de ruimte. En het Rijk schept in toenemende mate de randvoorwaarden daarvoor. Er zijn in de afgelopen tien jaar ontzettend veel mensen en organisaties betrokken geraakt bij cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Dat grote bereik, het enthousiasme en de actieve ondersteuning door het projectbureau heeft Belvedere tot een levend begrip gemaakt. De missie van Belvedere is geslaagd. Hoewel, een evaluatie door adviesbureau Royal Haskoning laat ook duidelijk zien dat nog niet iedereen is bereikt. Dat is ook niet verwonderlijk. Uiteindelijk gaat het om een groot werkgebied en bereik je in eerste instantie toch alleen de koplopers en dan nog vaak in de initiatieffase van een project. De belangrijkste conclusie is dat de Belvedere-gedachte nog niet doorgedrongen is tot bijvoorbeeld kleine gemeenten, waterschappen en adviesbureaus. Het advies was dan ook om na 2009 door te gaan met de missie.

Erfgenaamschap

Het Belvedere-programma is op 31 december gestopt. De afgesproken tien jaar is voorbij. Verschillende ‘erfgenamen’ bevorderen voortaan de doorwerking van het Belvedere-gedachtengoed in de routines van andere organisaties. Onder leiding van het Ministerie van Cultuur zijn die erfgenamen de Ministeries van Ruimtelijke Ordening en van Natuurbeheer, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Dienst Landelijk Gebied, Staatsbosbeheer en het sectorinstituut Erfgoed Nederland. Staatsbosbeheer en de Dienst Landelijk Gebied hebben een programma opgezet waarin het erfgoed zeer ruim de aandacht krijgt, waarbij convenanten de band met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed versterken. Erfgoed Nederland wil platform zijn voor discussie en een stevige rol spelen bij het delen van kennis en ervaringen in de omgang met het erfgoed. En de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?



De erfenis van Belvedere

MOOI UITZICHT

Cultureel erfgoed voegt iets wezenlijks toe aan de ruimtelijke vormgeving, op weg naar een mooier Nederland. Die boodschap heeft bureau Belvedere tien jaar lang uitgedragen. Op 31 december is het bureau opgeheven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een van de erfgenamen. ARNE HAYTSMa

Intensivering

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed erft vooral het deel van de missie dat nog aandacht behoeft: het bereiken van de haarvaten, zoals die kleine gemeenten en waterschappen, en het zorgen dat de boodschap op ieders netvlies blijft. Cultureel erfgoed voegt iets wezenlijks toe aan de ruimtelijke vormgeving, op weg naar een mooier Nederland. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn voorgangers betrekken al decennia de historische omgeving bij de zorg voor monumenten. Het adagium van Belvedere, die wezenlijke toevoeging die cultureel erfgoed biedt aan de omgeving, heeft juist zijn wortels in de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het erfgenaamschap houdt dan ook geen koerswijziging in, maar een intensivering. De huidige modernisering van de monumentenzorg is daar de belichaming van, een logische voortzetting. Belvedere heeft altijd veel tijd en aandacht gegeven aan initiatieven van bewoners, van organisaties, van architecten en landschapsarchitecten. Belvedere heeft zich ook aan veel initiatieven verbonden, ongeacht of er een wettelijk beschermd monument of gezicht in het geding is. Dat wordt in de modernisering van de monumentenzorg mooi voortgezet.

De historische omgeving als geheel is onderwerp

Een stap verder

Met de vaststelling van die modernisering in de Tweede Kamer wordt het gedachtegoed van Belvedere definitief verankerd in de zorg voor het erfgoed. En daarmee zet de Rijksdienst een stap verder op de weg die we al gaan. Die stap wordt nu bewuster en herkenbaarder gemaakt. Zo werkt het maken van afspraken aan het begin van een traject beter dan aan het eind nog met allerlei eisen komen. Dat wordt nog sterker in de monumentenzorg ingebed. Kennisoverdracht wordt belangrijker, bereikbaarheid en klantvriendelijkheid zijn zaken die meer aandacht vragen. We gaan ook structureerder onze omgeving inhoudelijk meer betrekken bij de omgang met het erfgoed. We maken meer dan voorheen afspraken en sluiten convenanten met partners, zodat we goed samen kunnen werken met bewuste aandacht voor elkaars belangen. Waarbij men te allen tijde op ons kenniscentrum en onze ervaring kan blijven terugvallen. Via de website van Belvedere, die de komende drie jaar in de huidige situatie toegankelijk blijft, is onder meer het projecten-archief raadpleegbaar. Het archief zelf is overgebracht naar de Rijksdienst en daar in te zien. De vraagbaakfunctie van Belvedere wordt overgenomen door de InfoDesk van de Rijksdienst. Bovendien faciliteert de dienst het onderwijsnetwerk verder, zodat ook toekomstige erfgoedzorgers Belvedere-proof zullen zijn. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor veel zaken aan de lat. Het belooft een spannende tijd te worden, waarin ruimte gemaakt wordt voor een bredere aanpak. Een mooi uitzicht! ■

Arne Haytsma is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.haytsma@cultureelerfgoed.nl.

Laatste strokartonfabriek gered

VERTROUWEN IN de Toekomst

**WOORDKUNSTENAAR DRs. P ZONG BEGIN
JAREN ZEVENTIG OP ZIJN EIGEN WIJZE OVER
HET DRAMATISCHE LOT VAN DE STROKARTON-
INDUSTRIE IN OOST-GRONINGEN. ALLEEN DE
FABRIEK TOEKOMST II IN MIDWOLDA WERD OP
HET NIPPERTJE VAN DE SLOOP GERED. JAN VAN
DE VOORDE, PLAATSERVANGEND DIRECTEUR
VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL
ERFGOED, GAF OP 9 NOVEMBER HET STARTSEIN
VOOR DE RESTAURATIE ÉN HERBESTEMMING
VAN DIT ENORME FABRIEKSCOMPLEX.**

BEN DE VRIES

Afgedankte fabrieksterreinen spreken tot ieders verbeelding. Op YouTube zijn tal van filmpjes te vinden van zwerftochten door desolate fabrieksruimtes. Tot voor kort groeiden in de Toekomst struiken zo groot als bomen en bungelden kabels doelloos aan stalen dakconstructies. Een deel van het machinepark staat er nog, zwaar verroest weliswaar. Aandrijfassen, stoommachines, ketels, afsluiters en nog één balkoker, waarin ooit het stro tot pap werd verwerkt. De grootste industriële ruïne van Nederland figureerde zelfs even in de oorlogsfilm *Zwartboek*, waarbij in een scène een bommenwerper in nachtelijk donker laag over het complex scheert.

Verleden
Eerst terug in de tijd. Vergeleken met Engeland startte de industriële revolutie in Nederland rijkelijk laat. Dat was de schuld van de ‘geest van Jan Salie’, werd lang gezegd. Een kapitalistische mentaliteit ontbrak en economische lethargie overheerste. In 1834 schreef Willem de Clercq, de latere directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij: ‘In Noord-Nederland kan men een blad hooren vallen: alles is zoo doodsch moogelijk.’ Omstreeks 1850 komt Nederland eindelijk op stoom. Het duurt dan nog tot 1870, een eeuw nadat de eerste fabrieken in Engeland hun deuren hadden geopend, als zich in de Groninger veenkoloniën een landbouwindustrie van aardappel-meel en ‘stroocarton’ ontwikkelt. In snel tempo werden strokartonfabrieken met welsprekende namen als Albion, Erica, Wilhelmina, Ceres en de Kroon rond Oude Pekela gebouwd, een nederzetting met slechts zevenduizend zielen. Hier werd het zogenaamde goud van Oost-Groningen geproduceerd. De fabricage van het verpakkingsmateriaal bood immers volop werk in de armlastige regio.

Ondernemingslust
Maar waarom daar? In vooroorlogse studies worden daarvoor twee belangrijke oorzaken genoemd: de ‘kwijning’ van de zeilvaart en het succes van de eerste ondernemers rond Pekela. Dit veengebied kenmerkte zich door goede waterverbindingen, goedkope brandstof en graan in overvloed. In dezelfde nijverheidsbranche verrezen in Midwolda twee volumineuze fabrieksgebouwen. Ze waren nagenoeg identiek aan elkaar en hadden de toepasselijke namen Toekomst I en II. Toekomst I is gebouwd in 1900 en gesloopt in 2005, en II is gebouwd in 1908. Ze waren in opdracht van de coöperatieve vereniging opgericht. Dat hield in dat de 75 leden – met allen één aandeel van duizend gulden – het recht én de plicht hadden de gehele stro-oogst aan de fabriek te leveren. De coöperatie financierde en exploiteerde op succesvolle wijze de eigen strokartonfabriek. Het ging zo goed dat er zelfs werd ‘gespeculeerd’ door meer stro te verwerken dan de leden leverden...
De grote bedrijvigheid en ondernemingslust straalde af op de architectuur van de gebouwen. Aan de ene kant moesten ze sober en traditionalistisch zijn, opgetrokken uit dieprode baksteen van vette Groningse klei. Anderzijds verbeeldde dit soort fabrieken, die vaak oogden als versterkte burchten, de macht van de opkomende industrie en de maatschappelijke status van de fabrikant. Voor de beeldvorming: in de periode 1914-1956 exporteerde de Toekomst wekelijks driehonderd tot vijfhonderd ton strokarton naar vooral Engeland. In de jaren zestig werd echter de afzetmarkt kleiner, mede door de opkomst van het moderne grijskarton, dat minder vervuilend was. Uiteindelijk werd de industrie overbodig, sloten de fabrieken, dempte men het stinkende toegangskanaal en raakten honderden fabrieksarbeiders werkloos. Die gespannen sfeer van toen is nog steeds voelbaar in het gezongen gedicht dat Drs. P in 1973, vijf jaar na de fabrieksluiting, ten gehore bracht. »

De Toekomst II in 2005



Het ketelhuis



Oost-Groningen
door Drs. P

*Het land is vlak, de lucht bewolkt, althans in 't algemeen
Een koppig mensenras bevolkt het afgegraven veen
En wat betreft de nijverheid in deze barre streek
Ik hoop niet dat u mij verwijt dat ik vrijmoedig spreek*

*Dat gaat met
Strokarton, dat gaat met strokarton
Gewoonlijk in de schuur maar bij mooi weer op het gazon
Een arbeid die na achttienhonderdzeventig begon
Ik heb het uit de allerbeste bron*

*En als u in Oost-Groningen eens met de mensen praat
In hun bescheiden woningen of anders maar op straat
Dan onderkent u gauw genoeg hoe men hier leeft en lijdt
Hoe men bij voorbeeld 's morgens vroeg gezamenlijk ontbijt*

*Dat gaat met
Strokarton, dat gaat met strokarton
In hardgebakken reepjes of gesnipperd in bouillon
Het kon geen kwaad als u zich daar eens even op bezon
Ik heb het uit de allerbeste bron*

*Hier geldt een zedenleer waaraan men grote waarde hecht
En wie een misstap heeft begaan wordt onverwijld berecht*

*Dat gaat met
Strokarton, dat gaat met strokarton
Behalve tweede paasdag, dan gebruikt men een kanon
Ja ja, die fiere veenbewoners kennen geen pardon
Ik heb het uit de allerbeste bron*

*Maar ook bedrijft men spel en sport, begrijp me niet verkeerd
Het kan erg leuk zijn en er wordt vrij veel gemusiceerd*

*Dat gaat met
Strokarton, dat gaat met strokarton
Al klinkt het niet zo melodius als een accordeon
De burgemeester luistert meestal op zijn voorbalkon
Ik heb het uit de allerbeste bron*

*'t Is verder nuttig dat u weet in welk een vol ornaat
Men daar nog altijd wordt gekleed wanneer men trouwen gaat*

*Dat gaat met
Strokarton, dat gaat met strokarton
Voor de geklede jas en de gestreepte pantalon
Natuurlijk wel een beetje dunner voor de bruidsjapon
Ik heb het uit de allerbeste bron*

*Soms wordt er in het veengebied een eeuwfeest aangericht
Waarbij dan iedereen geniet, een kostelijk gezicht*

*Dat gaat met
Feestgedruis, dat gaat met feestgedruis
U dacht misschien met strokarton, maar neen, u bent abuis
Dat gaat gewoon met feestgedruis, de jubelzang inclus
Al hebben ze wel strokarton in huis*

TEKST © 1973 BY DRs. P

» Industrieel ensemble

In de jaren tachtig nam de aandacht voor industriële relictten mondjesmaat toe. Om het draagvlak verder te vergroten publiceerde minister d’Ancona van WVC eind 1991 de nota *Het industrieel erfgoed en de kunst van het vernietigen*. Zij gaf aan dat behoud niet zonder herbestemming kan en dat lege gebouwen een economisch rendabele functie moeten krijgen. Verstandige taal. Vijf jaar later wordt 1996 uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed. Niet toevallig ook het jaar van de bescherming van de Toekomst. Voor de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg is de cultuurhistorische waarde van dit industriële ensemble evident. Daarom werd de status van rijksmonument verleend aan de Toekomst II, de kalkkloos uit 1949 en twee olietanks. Het gebouw vertegenwoordigt een belangwekkende episode van onze industriële geschiedenis, namelijk van de vervaardiging van strokarton. Een bedrijfstak die typisch is voor de Groninger veenkoloniën.

Heden

Op dit moment oogt de fabriek als een rusteloze ruïne. Toch is het gebouw redelijk gaaf bewaard gebleven, staan de gevels nog fier overeind, vertonen ze geen scheuren of andere gebreken en verkeren de fundamenteën in goede staat. Even overwoog de gemeente een sloopvergunning aan te vragen, maar de Rijksdienst bleef de monumentale waarde van de Toekomst onderschrijven. Een doortimmerd herbestemmingsplan werd steeds gezien als voorwaarde voor het wekken van interesse bij marktpartijen. ‘Zonder goed plan geen toekomst’, zo luidde het devies. Goede herbestemmingen van andere monumentale fabrieken, zoals het Jannink-complex in Enschede, de DRU in Ulft of de Tricotfabriek in Winterswijk, laten zien dat er ondanks de complexiteit van het proces toekomstperspectieven bestaan voor dit soort afgedankte fabrieksterreinen.

Visie op transformaties

In de komende jaren zal een van de centrale thema’s bij het behoud van onze monumenten herbestemming na restauratie zijn. Het is een van de drie pijlers van het nieuwe beleid van minister Plasterk, de modernisering van de monumentenzorg. Hergebruik zal een majeure rol gaan spelen bij de besluitvorming rond het wel of niet ondersteunen met subsidie door de rijksoverheid. Tevens zal er voor het opstellen van haalbaarheidsonderzoeken naar mogelijk hergebruik én voor het wind- en waterdicht houden van het leegstaande monument subsidie beschikbaar zijn. Er komen grote groepen monumenten op ons af die aan deze herbestemmingstoets onderworpen zullen worden, zoals religieus en

ruraal erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan daarbij diensten bewijzen als kenniscentrum en een visie en leidraad op transformaties ontwikkelen. Bovendien maakt de modernisering het mogelijk om naast het monument ook de omgeving ervan te beschermen. Gebiedsgerichte monumentenzorg krijgt zo een extra impuls. Dat geldt ook voor het complex van de Toekomst, waarin de samenhang van functies en gebouwen nog herkenbaar is. Tot slot moeten gemeenten in hun bestemmingsplan voortaan rekening houden met cultuurhistorie. De tijd is voorbij dat we ruimtelijke plannen maken zonder na te denken over de betekenis van een plek. Wat zich daar heeft afgespeeld, wie daar hebben gewoond en gewerkt, en vooral wat daarvan zichtbaar moet blijven in de ruimte. Eigenaren van monumenten en projectontwikkelaars weten voortaan beter waar ze aan toe zijn.

Toekomst

Tot slot het derde tijdsgewricht, de toekomst. De afgelopen jaren hebben diverse instellingen, zoals de provincie Groningen, de gemeente Scheemda waar Midwolda in ligt, Stichting Industrieel Erfgoed Noord-Nederland en de Rijksdienst, zich ingezet voor het behoud van dit industriële erfgoed. Pas na moeilijke onderhandelingen kreeg de Toekomst op 19 mei 2008 de broodnodige steun in de rug van minister Plasterk. De Toekomst kreeg bijna 4 miljoen euro aan subsidie. Daarmee werd de laatste oorspronkelijke strokartonfabriek in Nederland, die ten dode was opgeschreven, op het nippertje gered. Inmiddels heeft de gemeente 2 miljoen euro geïnvesteerd in de noodzakelijke saneringswerkzaamheden en zijn asbest en de vervuilde grond keurig opgeruimd. Op dit moment worden de hal en het dak van het verzendingsgebouw dichtgetimmerd, wordt het nodige metsel- en voegwerk uitgevoerd en worden de stalen spanten hersteld. Binnenkort staat ook de kromgetrokken schoorsteen – een oriëntatiepunt voor zijn omgeving – in de steigers. De Toekomst II staat te popelen om aan een tweede leven te beginnen. Het zal onderkomen bieden aan een mix van functies. In de nabije toekomst dwalen dagjesmensen er door het museum en het winkelcentrum. En als eenmaal de herstelwerkzaamheden serieus gevorderd zijn, zullen zich weer nieuwe deelnemers aanmelden die willen participeren in deze prachtige herbestemming midden in het Groninger weiland. De Rijksdienst heeft het volste vertrouwen in de Toekomst. ■

Ben de Vries is woordvoerder van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De hal



Kabelgeleider in de machinehal



Lekker buiten zijn, je handen

in de modder. Ze genieten er

met volle teugen van, Axel

Müller en Jan-Willem de

Kort, veldarcheologen van de

Rijksdienst, en veldtechnicus

Wim Jong. DIRK SNOODIJK

Axel Müller, Wim Jong en Jan-Willem de Kort met een grondboor op de Veluwe

Wat doet een veldarcheoloog eigenlijk?

Axel Müller: ‘Wij hebben drie taken binnen de Rijksdienst. We waarderen archeologische terreinen die wettelijk beschermd gaan worden. Dat doen we door daar enkele sleuven te graven. We kijken wat er precies in de grond zit, hoe oud het is en wat de kwaliteit ervan is.’
Jan-Willem de Kort: ‘Ook komen wij er aan te pas als er niemand aan te wijzen valt die de veroorzaker is van een verstoring van de grond, en die dan het archeologische onderzoek moet betalen. Zoals de natuur. De wind kan zomaar iets bloot waaien. Of er kunnen door regulier onderhoud van terreinen archeologische sporen aan het licht komen. Dat noemen we toevalsvondsten.’
Axel Müller: ‘En ten derde helpen wij met het ontwikkelen van nieuwe methoden en technieken. Bezuinigingen zorgen ervoor dat dat op de universiteit nog maar weinig aandacht krijgt. In archeologische bedrijven is het ontwikkelen vaak gericht op efficiëntie en niet altijd op het verkrijgen van meer kennis. En dat is nou juist wel onze invalshoek.’

Gebruiken jullie alleen proefsleuven?

Jan-Willem de Kort: ‘Nee, we doen ook prospectie-onderzoek in de vorm van bijvoorbeeld grondboringen. De mooiste methode is onderzoek met proefsleuven. Het nadeel is dat je meteen ook een gat maakt in iets wat je juist wilt gaan beschermen.’
Axel Müller: ‘We doen het hele scala aan veldwerk: van kijkgaatjes tot complete opgravingen.’
Wim Jong: ‘En daar doe ik allemaal de technische kant van.’

Gaat het alleen om rijksmonumenten?

Jan-Willem de Kort: ‘In het geval van toevalsvondsten niet. Maar we maken dan wel de afweging of deze vondsten van nationaal belang zijn.’

Op hoeveel vindplaatsen komen jullie per jaar?

Axel Müller: ‘Gemiddeld doen wij tien van dergelijke veldonderzoeken per jaar, plus een groot deel van de uitwerking. Al het veldwerk moet namelijk gerapporteerd worden.’

Waar loop je in je werk wel eens tegenaan?

Jan-Willem de Kort: ‘Wij hebben meer werk dan ons team aankan.’
Axel Müller: ‘Maar met zo’n klein groepje zijn we wel flexibel.’

Met welke andere organisaties hebben jullie te maken?

Jan-Willem de Kort: ‘Dat loopt van Staatsbosbeheer tot Rijkswaterstaat, tot particulieren, tot gemeenten.’
Axel Müller: ‘Universiteiten, studenten, amateurarcheologen, bedrijven.’
Jan-Willem de Kort: ‘Omdat ons team maar klein is, is elke extra hand meegenomen om het werk gedaan te krijgen. En het is heel interessant om samen te werken met andere mensen vanuit een heleboel invalshoeken. En daarnaast is het leuk om je kennis uit te dragen.’

Wat maakt dit werk mooi?

Axel Müller: ‘Buiten zijn.’
Jan-Willem de Kort: ‘Wij zijn buitenmensen. Binnen krijgen we jeuk. Ik word vrolijk wanneer ik buiten ben.’
Axel Müller: ‘Iets ontdekken wat al honderden of duizenden jaren afgedekt is, dat is prachtig.’
Jan-Willem de Kort: ‘En een beetje modder is ook wel lekker. Met grond bezig zijn.’
Wim Jong: ‘Het fascinerende van dit werk is dat je heel oude dingen met de modernste technieken onderzoekt. Die combinatie van heel oud en heel nieuw.’ ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

De bestrijding van insecten en zwammen in monumenten krijgt te maken met een ware gedaanteverwisseling. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voert daar gesprekken over met de bestrijdingsbranche. Inzet is een aanpak die terughoudender is. De nieuwe koers is goed te volgen voor wie begrijpt hoe de huidige aanpak is ontstaan. De bonte knaagkever als voorbeeld. HUUB VAN DE VEN



Andere koers bij aantasting hout

NIEUW LICHT OP DE BONTE KNAAGKEVER

FOTO UWE NOLDT, JOHANN HEINRICH VON THONEN-INSTITUT

Bonte knaagkever voorzien van unieke kleurcodering voor wetenschappelijk onderzoek

De bonte knaagkever komt al eeuwenlang in onze gebouwen voor. Eeuwenlang ook maakte men zich nauwelijks druk over deze kever. Schade kwam zeer zeker voor, maar die was goed te herstellen. Zo dachten onze voorouders erover. Wat hen veel meer zorgen baarde dan de schade waren de onheilspellende klop geluiden van de kever. Dit veranderde in 1935, toen een kerkvoogd van de Hervormde Kerk in Oudewater naar de enige bioloog in zijn dorp stapte. Op sommige dagen lag de kerk bezaaid met honderden kevertjes. Eén ervan was voor de bioloog genoeg om de bonte knaagkever te herkennen. Nog datzelfde jaar vond in Oudewater de eerste experimentele bestrijding van bonte knaagkevers plaats. Het was de eerste keer dat deze kever veel stof deed opwaaien. Decennia eerder deed de bonte knaagkever ook al van zich spreken. Zelfs voor de deur van de eerste monumentenzorgers. Dit gebeurde in 1899 tijdens de sloop van enkele gebouwen op het Binnenhof in Den Haag. Eeuwenoude balken bleken veranderd te zijn in een labyrint van gangetjes van de bonte knaagkever. Maar veel aandacht trok dit toen nog niet.

Deining in Deinum

Écht grote beroering over de bonte knaagkever ontstond pas veel later. Voorjaar 1988 in het Friese dorp Deinum. Daar bleek de bekroning van de kerktoeren onherstelbaar aangetast door bonte knaagkevers. Deinum markeerde het begin van een lange reeks van aantastingen door het hele land. Tien procent van de oude kerken was plotseling ten prooi gevallen aan bonte knaagkevers. Allemaal ontdekt binnen krap twee jaar tijd. Vaak met ernstige schade. Vaak in belangrijke monumenten. En soms kort na een grote restauratie. De schok was dan ook groot. 'Je gelooft dat ergens niet. Want de kerk is negen jaar geleden gerestaureerd. Toen is hij opgeleverd en ik was er toen van overtuigd dat de dakconstructie dus in orde was. (...) Het is hopeloos als je ziet wat er allemaal weer kapot is in zo'n korte tijd.' Aldus een verontruste kerkbestuurder uit Zwolle in 1990 op de televisie. Ook zijn kerk bleek plotseling te horen tot de lange rij van ernstige aantastingsgevallen. Al snel kreeg de bonte knaagkever een slechte naam. Over het beestje ontstond een aantal hardnekkige mythes, vaak buiten de redelijke proporties. Daar bleef het niet bij. Aanhoudende onzekerheid over de aanpak leidde niet tot een pas op de plaats, maar juist tot een schep er bovenop. Dit alles heeft onze reactie op de bonte knaagkever sterk gekleurd. Het leidt gemakkelijk naar onnodig zware en dus kostbare ingrepen. Iets dat zelden in het belang is van het monument en de eigenaar ervan.

Ongelofelijk, maar waar?

Het probleem dat eind jaren tachtig naar boven kwam, leek te verlopen in een tempo en omvang die iedereen voor onmogelijk hield. En dat klopt ook. Het is inderdaad onmogelijk. De aantastingen door de bonte knaagkever die toen aan het licht kwamen, zaten daar al talloze decennia. Of nog waarschijnlijker: enkele eeuwen. Er was alleen eerder nooit goed gekeken naar veelvoorkomende, maar slecht bereikbare aantastingsplaatsen, zoals muurstijlen en balkkoppen. Bovendien werd de kever vaak aangezien voor zijn kleinere broer, de gewone houtworm. Eind jaren tachtig nam het probleem niet in omvang toe. Het enige dat toenam, was de aandacht voor het probleem. En de inspectie verbeterde. Dat is eigenlijk alles. In werkelijkheid verlopen aantastingen van de bonte knaagkever nooit snel, zoals alle aantastingen in eikenhout. Ook zijn lang niet alle aantastingen van de bonte knaagkever ernstig, maar zijn er juist opvallend grote verschillen.



Door bonte knaagkevers aangetast hout

Vocht

Vocht maakt het verschil. In betrekkelijk droge kapconstructies is de kans op een groot probleem met kevers gering. Alleen het in de gaten houden van de keverpopulatie kan dan al volstaan. In constructies met enige vochtproblemen neemt de kans op aantasting door kevers toe. Het probleem is hier goed onder de duim te houden door de constructie te drogen, waar nodig aangevuld met plaatselijke injectie van bestrijdingsmiddelen. Een bespuiting van de gehele kap helpt in deze situatie te weinig om er iets aan te hebben. In constructies met ernstige vochtproblemen komen de grootste problemen met kevers voor. Uitgebreidere maatregelen zijn dan nodig om de gevolgen van een omvangrijke keverpopulatie zo veel mogelijk binnen de perken te houden. Door de slechte naam die de bonte knaagkever eind jaren tachtig toebedacht kreeg, ging tot nu toe alle aandacht uit naar de bestrijding. Hoe begrijpelijk ook, dit is slechts de helft van het verhaal. Even belangrijk is een goede beoordeling van de grootte van de keverpopulatie, de mate waarin aantastingen 'actief zijn'. Dat is iets anders dan het maken van tekeningen met gekleurde arceringen, zoals nu vaak gebeurt. Een gedifferentieerde bestrijding is nodig op basis van aantallen kevers en vochtproblemen, in plaats van een standaardbestrijding voor een probleem dat niet standaard is.

Niet alle aantastingen zijn ernstig

Van injectie naar inspectie

De meningen over de huidige bestrijdingsmaatregelen tegen de bonte knaagkever lopen nogal uiteen. Sommigen zien in de historisch gegroeide praktijk steeds meer een probleem, voor anderen is het nog steeds de oplossing. Hoe men er ook tegen aan kijkt, bestrijdingen zijn niet meer weg te denken. De vraag is alleen hoe. En vooral hoe ver. Eén ding is duidelijk. Het is niet meer voldoende om met een boormachine in het hout te boren en te constateren dat er veel materiaal is weggevreten. Er is meer nodig om een goed bestrijdingsplan op te baseren. Het is ook belangrijk om precies te weten hoe het zit met de activiteit van bonte knaagkevers. »

» Want soms is het aantal kevers groot, maar veel vaker is het klein. Heel klein zelfs. Ook als er veel materiaal is weggevreten. Vaak kan het injecteren van bestrijdingsmiddelen dan ook aanzienlijk plaatselijker gebeuren. Dat blijkt als men de tijd neemt om eerst goed te kijken. Daarnaast draait het om een beter risicobeheer. Een risicobeheer waarin het meer gaat om goed onderhoud en in de gaten houden, dan om preventieve bestrijdingen en garanties. Alleen zo vermijden we maatregelen die onnodig kostbaar zijn, hun doel voorbijschieten, onvoldoende uithalen of schadelijker zijn dan de kever zelf.

Het nieuwe bestrijden

De techniek schiet daarbij te hulp. Er zijn technische hulpmiddelen in de maak om de activiteit van kevers beter te volgen. De eerste ervaringen met de andere aanpak zijn er al. De Jacobijnerkerk in Leeuwarden laat al sinds 2006 zien dat het ook een tandje minder kan. Hier wordt een bescheiden populatie van bonte knaagkevers op advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de kop ingedrukt. Dit gebeurt door goed onderhoud en het meten van de activiteit met speciale insectenvallen. Meer niet. Want een paar kevers zijn nog geen reden voor paniek, laat staan voor grootschalige bestrijding. Wel is het een reden voor een vinger aan de pols en een klein duwtje in de goede richting. Ook het afgelopen jaar stopten meerdere kerken de bestrijdingsplannen voor de bonte knaagkever in de kast en gingen over op deze andere aanpak, zoals de Grote Kerk in Harlingen, de Der Aa-kerk in Groningen en de Catharinakerk in Utrecht. De bestrijdingsbranche zit met de Rijksdienst om tafel over deze andere aanpak van aantasting van monumentaal hout. Door niet meer te doen dan nodig is, door veel vaker plaatselijk te bestrijden en door bij twijfel eerst goed het probleem tegen het licht te houden. Niet alleen bij de bonte knaagkever, maar ook bij alle andere insecten en schimmels die hout aantasten. Van de gewone houtworm en huisboktor tot de huiszwam en kelderzwam. De eerste stappen zijn gezet. Stappen die over enige tijd uitlopen op het nieuwe bestrijden. En dat is goed nieuws. Voor de eigenaar en voor het monument. ■

Huub van de Ven is onderzoeker biologische aantasting bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.van.de.ven@cultureelerfgoed.nl.



In 1899 was het Binnenhof in Den Haag het toneel van ernstige aantastingen door bonte knaagkevers tijdens grote sloopwerkzaamheden

Een paar kevers zijn nog geen reden voor paniek



Larven van de bonte knaagkever

FOTO LWE NLODT, JOHANN HEINRICH VON THÜHNEN-INSTITUT

Topper uit wederopbouw krijgt nieuwe functie

Operatie Ziekenhuis

Toen minister Plasterk in 2007 de honderd genomineerde toppers bekendmaakte, bestonden er al plannen om een gedeelte van het Sint-Jozefziekenhuis te transformeren tot een eerstelijnsgezondheidscentrum. In dit deel zouden een bloedbank, een apotheek en diverse praktijken van onder meer fysiotherapeuten, huisartsen en verloskundigen een plaats gaan krijgen. Het Deventer Ziekenhuis zou vertrekken naar nieuwbouw elders. Vrijwel tegelijk met de bekendmaking van de minister stelde de Stichting Oud Deventer de Rijksdienst voor om het ziekenhuis als rijksmonument aan te wijzen. De stichting was namelijk bang voor een te ingrijpende verbouwing. Daarom heeft de Rijksdienst al tijdens de bekendmaking een afspraak gemaakt met de eigenaar van het Sint-Jozefziekenhuis, de architect en de gemeente Deventer. Al een maand later vond ter plekke het eerste overleg plaats met alle betrokkenen. Doel was het afstemmen van de herbestemming met de monumentale waarden van het gebouw. De omvang van de bescherming werd besproken, de plannen werden doorgenomen en de al in gang gezette procedures rond de herbestemming afgestemd met het aanwijzingstraject. Van de verschillende kanten werd het vertrouwen uitgesproken in de herbestemming, in de aanpak van architect Matthijs Bouw van One Architecture en in de te maken afspraken over de vergunning.

Oorspronkelijk

Het Sint-Jozefziekenhuis werd ontworpen door J.A. van der Laan, in nauwe samenwerking met vier andere architecten. Van der Laan ontwikkelde zich gedurende zijn leven als specialist in de ziekenhuisbouw. Het rooms-katholieke Sint-Jozefziekenhuis in Bossche Schoolstijl werd in 1957 geopend in een van de naoorlogse uitbreidingswijken van Deventer. Het is via een

OP 5 OKTOBER HEEFT

MINISTER PLASTERK HET

GEZONDHEIDSCENTRUM

JOZEF IN DEVENTER GEOPEND.

HET IS ONDERGEBRACHT

IN HET VOORMALIGE SINT-

JOZEFZIEKENHUIS, EEN VAN

DE HONDERD ALS RIJKS-

MONUMENT VOORGEDRAGEN

BOUWWERKEN UIT DE WEDER-

OPBOUWPERIODE 1940-1958.

HET RESULTAAT IS EEN AAN-

SPREKEND VOORBEELD VAN

HERBESTEMMING.

MARIËL KOK & ANITA BLOM

centraal gelegen binnentuin verbonden met het bijbehorende klooster. In het ziekenhuis is op diverse plaatsen monumentale kunst toegepast. Voor de nieuwe functies in het gebouw moesten flinke ingrepen gedaan worden. Toch zijn deze verantwoord en met zorg uitgevoerd, en getuigend van respect voor het oorspronkelijke ontwerp.

Nieuw

Zo is er nu in de kapel een apotheek gevestigd. In de kapel bevindt zich een nieuw trappenhuis en op de verdieping is aan de buitenzijde een glazen gang geplaatst. De kap van de keuken is verwijderd en rondom de ontstane lichte hof zijn glazen wanden gezet voor de sportruimte van de fysiotherapie. In de buitengevel zijn nieuwe openingen gemaakt, voorzien van kunstwerken van Berend Strik. Hij ontwierp ook de glas-appliqué-ramen bij de bloedbank en de roze betonsculptuur aan de nieuwe parkeerplaats. Maar het meest in het oog springt het tweede beddenhuis. Dat is ‘doorgeknijpt’ om ruimte te creëren voor parkeer-gelegenheid. Aan de cultuurhistorische waarden zijn nieuwe architectonische kwaliteiten en monumentale kunst toegevoegd. Hierdoor is een nieuwe, goed functionerende voorziening voor de hele buurt tot stand gekomen. Het transformatieproces heeft in goed overleg plaatsgevonden en het centrum is zonder noemenswaardige vertraging opgeleverd, tot volle tevredenheid van de gebruikers. De operatie is geslaagd. ■

Mariël Kok is senior consulent uitvoering Monumentenwet voor Overijssel en Anita Blom is senior specialist stedenbouw wederopbouw, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.kok@cultureelerfgoed.nl & a.blom@cultureelerfgoed.nl.



Het doorgeknijpte beddenhuis. Op de parkeerplaats is de contour van de oorspronkelijke bebouwing zichtbaar

FOTO MARCEL VAN DER BURG



DE OERTIJD VAN DE DRU

Archeologisch onderzoek naar de resten van een ijzerhut en de bijbehorende watermolen op het voormalige DRU-fabrieksterrein te Ulft (gemeente Oude IJsselstreek, prov. Gelderland)
J. Schreurs, J.W. de Kort e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 177, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 108 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 153 0, te verkrijgen via www.halos.nl

Toen het vervuilde fabrieksterrein van de voormalige ijzergieterij Diepenbrock & Reigers bij Ulft in 2007 gesaneerd werd, kwamen er funderingen tevoorschijn. Die waren van de hoogoven waarin het ijzeroer werd gesmolten en van de watermolen die de blaasbalgen aandreef. Deze resten van de eerste versie van de fabriek stammen uit 1755. De oven en de molen zijn rond 1890 afgebroken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de funderingen onderzocht. Ze zijn een unieke bron voor de industriële geschiedenis van Nederland en ze worden ingepast in het herbestemde fabrieks-terrein.



WRAK RITTHEM

Een onverwacht oud scheepswrak in de Westerschelde
Arent Vos, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 174, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 112 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 152 3, te verkrijgen via www.halos.nl

Misschien wel in de slag van 1572 tussen de geuzen en de Spanjaarden is er bij Vlissingen een schip vergaan. Het was een koopvaarder uit 1555, die voor de oorlog met kanonnen uitgerust was. Voor die kanonnen waren geschutspoorten in de romp gezaagd. En de romp en de masten waren verstevigd om al dat geschut te kunnen dragen en gebruiken. In 2006 onderzocht de Rijksdienst het wrak, dat balanceert op de rand van de zeer diepe stroomgeul van de Westerschelde. Slechts een deel van het middenschip ligt er nog, omdat er een bult zware ballaststenen op ligt. En negen kanonnen zijn er gevonden. Een vergelijkbaar scheepsrestant is in Nederland niet bekend. Waarschijnlijk stort het binnenkort in de oprukkende geul.



DE MIDDEN-PALEOLITHISCHE VUURSTENEN ARTEFACTEN VAN HET ROSVELD TE NEDERWEERT

J. Deebe, H. Hiddink e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 171, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 32 pag., € 16,-, ISBN 978 90 5799 142 4, te verkrijgen via www.halos.nl

Bij Nederweert in Limburg zijn werktuigen van 35.000 jaar oud door opvriezen in een hogere bodemlaag terechtgekomen.

VAN STINS TOT STATE

Archeologisch onderzoek op het wettelijk beschermde monument de Pongastate te Marrum (gem. Ferwerderadiel) in de periode 20-28 augustus 2007
J. van Doesburg, J.W. de Kort e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 175, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 86 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 147 9, te verkrijgen via www.halos.nl

Onder het terrein van een boerderij bij Marrum in Friesland liggen de resten van het versterkte huis Pongastate. De oudste gracht om het huis dateert uit 1300. Onderzoek heeft een beter inzicht in de kwaliteit van de resten gegeven.

HET ENE GEBIED IS HET ANDERE NIET

Atlas van beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland
Marijke Beek en Ana van der Mark, Architectura & Natura, Amsterdam, 192 pag., € 26,50, ISBN 978 90 7686 399 3

Al bijna vijftig jaar wijst het Rijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan. Dit exclusieve predicaat verleent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed na een zorgvuldige en objectieve selectie. De bijzondere aandacht voor het gebied die de aanwijzing teweegbrengt, blijkt inspirerend te werken en voor een verbetering van de leefomgeving te zorgen. En dat terwijl de mogelijkheden van het instrument nog niet eens volledig worden benut. Daarom zou na de modernisering van de monumentenzorg het aanwijzen van gezichten niet gestopt moeten worden, maar juist beter ingebed. Dat betogen de auteurs van deze atlas, beiden werkzaam voor de Stichting Welstandszorg Noord-Holland. Op basis van de toelichtingen van de Rijksdienst beschrijven zij alle vijftig gezichten van Noord-Holland. Samen tonen die vijftig mooi hoe rijkgeschakeerd de provincie is. Van het zeventiende-eeuwse kerkdorp Oosterend op Texel tot de massale historische binnenstad van Amsterdam. Van de middeleeuwse brink van boerendorp Laren tot het grafelijke Haarlem. Van de welvarende VOC-stad Enkhuizen tot de expressionistische villa's van Park Meerwijk in Bergen. Zo verscheiden kunnen beschermde gezichten zijn.

DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE

Versteende ridders, Douwe Koen, Ronald Rietveld en Annemiek Simons, 176 pag. + Levende forten, Jeroen Junte, 176 pag., Blauwdruk, Wageningen, gebonden, € 49,90, ISBN 978 90 75271 36 2

Levendig schetst journalist Jeroen Junte in *Levende forten* de geschiedenis, de restauraties en de huidige gebruikers van twaalf forten, een vesting, een kazerne en een schuilplaats met een nieuwe functie. De een is een gevangenis geworden, de ander een restaurant, een muziekstudio, een wijnhandel of een museum. Of een smederij, een hortus, een



conferentiecentrum, een laboratorium of een appartementencomplex. Sprekende foto's laten zien hoe het er in vooral het negentiende-eeuwse deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie momenteel aan toe gaat. De honderden betonnen schuilplaatsen en kazematten die tussen 1914 en 1940 aan de linie zijn toegevoegd worden belicht in het andere boek in deze cassette, *Versteende ridders*. Een militair historicus, een landschapsarchitect en een journalist geven een overzicht van de verschillende soorten betonwerken en wat er tegenwoordig nog van in het landschap staat. Deze inventarisatie vormt een belangrijke bron voor de aanwijzing van de linie als monument die op dit moment loopt. De auteurs dragen ideeën aan welke nieuwe functies de werken zouden kunnen krijgen: expositieruimte, trekkershut, natuurobservatiepost of opslagplaats voor appelwijn. De boeken zijn ook apart verkrijgbaar.



VADEMECUM HISTORISCHE BOUWMATERIALEN, INSTALLATIES EN INFRASTRUCTUUR
Piet Bot, Veerhuis, Alphen aan de Maas, 800 pag., gebonden, € 79,95, ISBN 978 90 87300 21 0

Spijkers, dakpannen, teer, verf, wc's, triplex, mortel en ga zo maar door. Van veel bouwmaterialen heeft bouwkundig medewerker van het Nederlands Openluchtmuseum Piet Bot een beschrijving met datering van het eerste gebruik genoteerd. Dit werd mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het heeft een omvangrijk bronnenboek opgeleverd. De nadruk ligt op de periode 1840-2005. Met veel historische afbeeldingen.



WEGWIJZER WEDEROPBOUW

Toekomst voor wederopbouw wijken
N.S.A. Tienstra, Het Oversticht, Zwolle, 100 pag., gratis te verkrijgen via mail@oversticht.nl

Dit boekje staat vol voorbeelden van hoe woonwijken uit de wederopbouw in heel Nederland gerenoveerd zijn. Met foto's van voor en na de renovatie. Zo zijn er in Arnhem uitbouwen met badkamers aan de huizen gehangen. In Schiedam zijn de huizen met nieuwe betontegels bekleed. In Rotterdam is er een extra verdieping opgezet. In Voorburg zijn er galerijen aan portiekflats gebouwd. En in Den Haag zijn flatwoningen samengevoegd. Dit ter inspiratie. Vaak worden naoorlogse wijken namelijk grootschalig gesloopt, omdat ze niet meer aan de hedendaagse wooneisen zouden voldoen. Het boekje biedt bovendien informatie over de actuele problematiek, de karakteristieken en de historische achtergronden van de wijken. ■

DIRK SNOODIJK, *eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.*

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 2, nummer 1, winter 2010

Eindredactie Dirk Snoodijk
Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, José Schreurs, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerphanjaandrikmann, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op ons kwartaalblad met brochures, alsmede adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: info@cultureelerfgoed.nl of 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties
Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad
Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
0320 – 269 700

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennis-instituut voor archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Deze kennis zet de Rijksdienst in om met wetten en regels het erfgoed te beschermen en te ontwikkelen.

 Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.